124
7

अथ
शारीरकमीमांसाभाष्यम्
श्रीशङ्करप्रणीतम्

Sharir Karma Mansa
Bhashyam

१९९

१२४
७

शारीरकसूत्रभाष्येप्रथमाध्यायःसमाप्तः

124/7

१८

शा०भा०

एतेन प्रधानकारणवादप्रतिषेधन्यायकलापेन सर्वेऽण्वादि ब्र०-प
कारणवादा अपि प्रतिषिद्धतया व्याख्याता वेदितव्यास्तेषाम १४
पि प्रधानवदशब्दत्वाच्छब्दविरोधित्वाच्चेति॥ व्याख्याता व्याख्या
ता इति पदाभ्यासोऽध्यायपरिसमाप्तिं द्योतयति॥ ॥ इति श्री
शारीरकमीमांसाभाष्ये शंकरभगवत्पादकृतौ प्रथमोऽध्या
यः समाप्तः॥१॥ ॐ तत्सत् ब्रह्मार्पणमस्तु॥ गणेशाय नमः॥

तैन २

स०भा० पादादःसूत्रैरेव पुनःपुनराशंक्य निराकृतः तस्य हि पक्षस्योपो ग्रं०पं०
द्बलकानि कानिचिल्लिंगाभासानि वेदांतेष्वापा[illegible] प्रतिभांतीति १४
स च कार्यकारणानन्यत्वाभ्युपगमात् प्रत्यासन्नो वेदांतवादस्य
देवलप्रभृतिभिश्च कैश्चिद्धर्मसूत्रकारैः स्वग्रंथेष्वाश्रितः ते
न तत्प्रतिषेधे यत्नोतीव कृतो नाण्वादिकारणवादप्रति
षेधे तेपि तु ब्रह्मकारणपक्षस्य प्रतिपक्षत्वात् प्रतिषेद्धव्यास्ते
षामप्युपोद्बलकं वैदिकं किंचिल्लिंगमापातेन मंदमतीन् प्र
ति भायादिति अतः प्रधानमल्लनिबर्हणन्यायेनातिदिशति ॥ १८

पि योनिशब्दो। दृष्टः। योनिष्ट इंद्र निषदे अकारीति। ना कपशो षा[illegible]
त्र प्रकृतिवचनता परिगृह्यते। यथोर्णनाभिः सृजते गृह्णते चेत्ये
वं जातीयकादेव प्रकृतित्वं ब्रह्मणः प्रसिद्धं यत्पुनरिदमुक्तं प्रेक्षा
पूर्वकं कर्तृत्वं निमित्तकारणेष्वेव कुलालादिषु लोके दृष्टं नो
पादानेष्वित्यादि। तत्प्रत्युच्यते। न लोकवदिह भवितव्यं न ह्यय
मनुमानगम्योऽर्थः। शब्दगम्यत्वात्त्वस्यार्थस्य यथाशब्दमिह भ
वितव्यं। शब्दश्चेक्षितुरीश्वरस्य प्रकृतित्वं प्रतिपादयतीत्यवो
चाम। पुनश्चैतत्सर्वं विस्तरेण प्रतिवक्ष्यामः॥ ॥एतेन सर्वे व्या
ख्याता व्याख्याताः॥ ॥ईक्षतेर्नाशब्दमित्यारभ्य प्रधानकार

पि योनिशब्दो। दृष्टः॥ योनिष्ट इंद्र निषदे अकारीति ना कपशो घा ८
त्र प्रकृतिवचनता परिगृह्यते। यथोर्णनाभिः सृजते गृह्णते चेत्ये
वंजातीयकादेव प्रकृतित्वं ब्रह्मणः प्रसिद्धं। यत्पुनरिदमुक्तमीक्षा
पूर्वकं कर्तृत्वं निमित्तकारणेष्वेव कुलालादिषु लोके दृष्टं नो
पादानेष्वित्यादि॥ तत्प्रत्युच्यते। न लोकवदिह भवितव्यं न ह्यय
मनुमानगम्योर्थः। शब्दगम्यत्वात्त्वस्यार्थस्य यथाशब्दमिह भ
वितव्यं। शब्दश्चेहेक्षितुरीश्वरस्य प्रकृतित्वं प्रतिपादयतीत्यवो
चाम। पुनश्चैतत्सर्वं विस्तरेण प्रतिवक्ष्यामः॥ ॥एतेन सर्वे व्या
ख्याता व्याख्याताः॥ ॥ईक्षतेर्नाशब्दमित्यारभ्य प्रधानकार

सू० भा० सिद्धांतरानपेक्षत्वमपि प्रतीयते। परिणामादिति चा पंचकसूत्रं ब्र० सू०
तस्येयमर्थः इतश्च प्रकृतिर्ब्रह्म यत्कारणं ब्रह्मण एवाधिकारात्मना १४
परिणामतः सामानाधिकरण्येनाम्नायते। सच्च त्यच्चाभवन्निरु
क्तं चानिरुक्तं चेत्यादिनेति॥ ॥योनिश्च हि गीयते॥ ॥इतश्च
प्रकृतिर्ब्रह्म यत्कारणं ब्रह्म योनिरित्यपि पठ्यते वेदांतेषु क
र्तारमीशं पुरुषं ब्रह्मयोनिमिति यच्च भूतयोनिं परिपश्यंति धीरा
इति वा। योनिशब्दश्च प्रकृतिवचनः समधिगतो लोके पृथ्वी
योनिरोषधिवनस्पतीनामिति स्त्री योनेरप्यस्त्येववा १९७
वयवद्वारेण गर्भं प्रत्युपादानकारणत्वं क्वचित्स्थानवचनो

दा

नां दृषि वीक्षा क्षादिति चोपादानांतरानुपादानं दर्शयन्नाकाशाद्वे
ति। प्रत्यस्तमयश्चोपादाना.... दन्यत्र कार्यस्य दृष्टः॥ ॥आत्मकृतेः
परिणामात्॥ ॥इतश्च प्रकृतिर्ब्रह्म यत्कारणं ब्रह्म प्रक्रियायां त
दात्मानं स्वयमकुरुतेत्यात्मनः कर्मत्वं कर्तृत्वं च दर्शयति। आत्मान
मिति कर्मत्वं स्वयमकुरुतेति कर्तृत्वं। कथं पुनः पूर्वसिद्धस्य सतः
कर्तृत्वेन व्यवस्थितस्य क्रियमाणत्वं शक्यं संपादयितुं॥ परि
णामादिति ब्रूमः। पूर्वसिद्धोपि हि सन्नात्मा विशेषेण विकारा
त्मानंप२ त्मना परिणामयामास आत्मानमिति। विकारात्मना च परि
णामो मृदाद्यासु प्रकृतिषूपलब्धः स्वयमिति च विशेषणान्नि

सू०भा० अभिध्योपदेशाच्चात्मनः कर्तृत्वप्रकृतित्वे गमयति। सोकामय प्र०च०
त बहुस्यां प्रजायेयेति तदैक्षत बहुस्यां प्रजायेयेति च तत्राभिध्या १४
पूर्विकायाः स्वातंत्र्यप्रवृत्तेः कर्तेति गम्यते। बहुस्यामिति प्र
त्यगात्मविषयत्वाद्बहुभवनाभिध्यानस्य प्रकृतिरित्यपि गम्य
ते॥ ॥साक्षाच्चोभयाम्नानात्॥ ॥ प्रकृतित्वस्यायमभ्युच्चयः
इतश्च प्रकृतिर्ब्रह्म यत्कारणं साक्षाद्ब्रह्मैव कारणमुपादायोभौ
प्रभवप्रलयावाम्नायेते। सर्वाणि ह वा इमानि भूतान्याकाशादे
व समुत्पद्यंत आकाशं प्रत्यस्तं यंतीति। यद्धि यस्मात्प्रभवति
यस्मिंश्च प्रलीयते तत्तस्योपादानं प्रसिद्धं यथा व्रीहियवादी

ष्ठात्रंतराभावादधिगंतव्यं यथा हि लोके मृत्सुवर्णादिकमुपादा
नकारणं कुलालसुवर्णकारादीनधिष्ठातॄनपेक्ष्य प्रवर्त्तते। नै
वं ब्रह्मणः उपादानकारणस्य सतोन्योधिष्ठातापेक्ष्योस्ति प्रागुत्प
त्तेरेकमेवाद्वितीयमित्यवधारणादधिष्ठा[blot]तराभावोपि प्रति त्रं
ज्ञादृष्टांतानुपरोधादेव चोदितो वेदित (वे) व्यः। अधिष्ठातार
श्चुपादानादन्यस्मिन्नभ्युपगम्यमाने पुनरप्येकविज्ञानेन स
र्वविज्ञानस्यासंभवात्प्रतिज्ञादृष्टांतोपरोध एव स्यात्तस्माद
धिष्ठात्रंतराभावादात्मनः कर्त्तृत्वमुपादानांतराभावाच्च प्रकृ
तित्वं। कुतश्चात्मनः कर्त्तृत्वप्रकृतित्वे ॥ ॥ अभिध्योपदेशाच्च॥

स०भा० गोचरए वाम्नायते। यथैकेन लोहमणिना सर्वं लोहमयं विज्ञातं स्या प्र०च
देकेन नखनिकृंतनेन सर्वं कार्ष्णायसं विज्ञातं स्यादिति च। तथान्य १४
त्रापि कस्मिन्नु भगवो विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं भवतीति प्रतिज्ञाय य
था एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानं भवतीति दृष्टांतः। आत्मनि खल्वरे दृष्टे श्रु
ते मते विज्ञात इदं सर्वं विदितमिति प्रतिज्ञा। यथा दुंदुभेर्हन्यमान स्म
स्य न बाह्यांछब्दांछक्नुयाद्ग्रहणाय दुंदुभेस्तु ग्रहणेन दुंदुभ्याघात
स्य वा शब्दो गृहीत इति दृष्टांतः। एवं यथासंभवं प्रतिवेदांतं प्रतिज्ञा
दृष्टांतौ प्रकृतित्वप्रसाधनौ प्रत्येतव्यौ। यत इतीयमपि पंचमी
यतो वा इमानि भूतानि जायंत इत्यत्र। जनिकर्तुः प्रकृतिरिति विशेष रिति२
स्मरणात्प्रकृतिलक्षण एवापादाने द्रष्टव्या। निमित्तत्वं त्वधि १८५

कारणं ब्रह्माभ्युपगंतव्यं निमित्तकारणं तावन्न केवलं निमित्तकारण

ति मेव। कस्मात्प्रतिज्ञादृष्टांतानुपरोधादेवं प्रतिज्ञादृष्टांतौ श्रौतौ नोप

रुध्येते। प्रतिज्ञा तावदुत तमादेशमप्राक्ष्यो येनाश्रुतं श्रुतं भवत्य

मतं मतमविज्ञातं विज्ञातमिति। तत्र चैकेन विज्ञातेन सर्वमन्यदवि

ज्ञातमपि विज्ञातं भवतीति प्रतीयते। तच्चोपादानकारणे विज्ञाते स

र्वं विज्ञातं भवत्युपादानकारणाव्यतिरेकात्कार्यस्य निमित्तकारणा

व्यतिरेकस्तु कार्यस्य नास्ति लोके। तक्षप्रासादव्यतिरेकदर्शना

त्। दृष्टांतोपि यथा सोम्यैकेन मृत्पिंडेन सर्वं मृन्मयं विज्ञातं स्याद्वा

चारंभणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यमित्युपादानकारण

स०भा० ६ यास्तव न्याय आदिकर्त्तृयदि पुरुषः संक्रमयितुमीश्वर[illegible]त्वप्र प्र०च
सिद्धेश्चेश्वराणां हिराजवैवच्चतादीनां निमित्तकारणत्वमेवके १
वलं प्रतीयते। तद्वत्परमेश्वरस्यापि निमित्तकारणत्वमेवयुक्तं
प्रतिपत्तुं। कार्यं विदं जगत्सावयववमचेतनमशुद्धंच दृश्यते। कारणे
नापि तस्य तादृशेनैव भवितव्यं। कार्यकारणयोः सारूप्यदर्शनात्
अनुमानेनैवं लक्षणमवगम्यते। निष्कलं निष्क्रियं शांतं निरवद्यं नि
रंजनमित्यादिश्रुतिभ्यः। पारिशेष्याद्ब्रह्मणोऽन्यदुपादानकारणम
शुद्ध्यादिगुणकं स्मृतिप्रसिद्धं प्रभ्युपगंतव्यं। ब्रह्मकारणत्वश्रुतेः
निमित्तमात्रेप र्यवसानादित्येवं प्राप्ते ब्रूमः॥ प्रकृतिश्चोपादान ६४

स सम्यग्दर्शनमपबाधंते हत कर्मनित्यंच मोक्षं कल्पयंति न्यायेन च न
संगच्छते इति॥ प्रकृतिश्च प्रतिज्ञादृष्टांतानुपरोधात्॥ ॥यथाभ्युदय
हेतुत्वात् धर्मो जिज्ञास्य एवं निःश्रेयसहेतुत्वात् ब्रह्म जिज्ञास्यमित्युक्तं ब्र
अ ह्म च जन्माद्यस्य यत इति लक्षितं तच्च लक्षणं घटरुचकादीनां मृत्सुवर्णा
दिवत् प्रकृतित्वे कुलालसुवर्णकारादिवन्निमित्तत्वे च समानमित्यतो भ
वति विमर्शः किमात्मकं पुनः ब्रह्मणः कारणत्वं स्यादिति। तत्र निमित्तका
रणमेव तावत्केवलं स्यादिति प्रतिभाति। कस्मात् ईक्षापूर्वककर्तृत्वश्रव
णादीक्षापूर्वकं हि ब्रह्मणः कर्तृत्वमवगम्यते। स ईक्षांचक्रे स प्राणम
मसृजत इत्यादिश्रुतिभ्यः ईक्षापूर्वकं च कर्तृत्वं निमित्तकारणेष्वेव कु
लालादिष्वदृष्टमनेककारकपूर्विका च क्रियाफलसिद्धिर्लोके

स०भा० पर्यंतो(?) सुनिश्चितार्थत्वानुपपत्तेश्च निरपवादं हि विज्ञानं सर्वाकांक्षानि प्र०च०
वर्तकं आत्मविषयमिष्यते वेदांतविज्ञानसुनिश्चितार्था इति च श्रुतिः त १४
त्र को मोहः कः शोकः एकत्वमनुपश्यत इति चास्यैव प्रकृत क्षातारमतेश्च
तेन(?) क्षेत्रज्ञपरमात्मैकत्वविषये सम्यग्दर्शने क्षेत्रज्ञः परमात्मेति
नाममात्रभेदात् क्षेत्रज्ञोयं परमात्मनो भिन्नः परमात्मायं क्षेत्रज्ञाद्भि
न्नः इत्येवंजातीयकः आत्मभेदविषयो निर्बंधो निरर्थकः एको ह्ययमा
त्मा नाममात्रभेदेन बहुधाभिधीयत इति नहि सत्यं ज्ञानमनंतं ब्रह्म
द यो वेद निहितं गुहायामिति कांचिदेवैकां गुहामधिकृत्येतदुक्तं न च ब्र
ह्मणोन्यो गुहायां निहितोस्ति तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशदिति स्रष्टुरे
व प्रवेशश्रवणात् ये तु निर्बंधं कुर्वंति ते वेदार्थं बाधमानाः श्रेयोद्वारं

ता१ २८२

धानामित्यो भेदो न पारमार्थिक इत्येवार्थः सर्वैर्वेदान्तवादिभिर
भ्युपगन्तव्यः। सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयमात्मैवेदं स
र्वं ब्रह्मैवेदं सर्वं मिदं सर्वं यदयमात्मा नान्योऽस्ति द्रष्टा नान्यदतोऽस्ति द्र
३ से ष्टृ इत्येवं रूपाभ्यः श्रुतिभ्यः स्मृतिभ्यश्च वासुदेवः सर्वमिति। क्षेत्र तो
ज्ञं चापि मां विद्धि सर्वक्षेत्रेषु भारत। समं सर्वेषु भूतेषु तिष्ठन्तं पर
मेश्वरमित्येवं रूपाभ्यः। भेददर्शनापवादाच्चान्योऽसावन्योऽहमस्मीति
न स वेद मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यतीत्येवं जातीय
काः स वा एष महानज आत्माजरोऽमरोऽमृतोऽभयो ब्रह्मेति वा स्मानि
स वे विक्रिया प्रतिषेधादन्यथा च मुमुक्षूणां निरपवादविज्ञानानु

स०भा० यत्रहिद्वैतमिवभवतितदितरइतरंपश्यतीत्यारभ्याविद्याविषयेत प्र०च०
स्यैवदर्शनादिलक्षणंविशेषविज्ञानंप्रपंच्ययत्रत्वस्यसर्वमात्मैवाभू १ ४
त्तत्केनकंपश्येदित्यादिनाविद्याविषयेतस्यैवदर्शनादिलक्षणस्य
विशेषविज्ञानस्याभावमभिदधातिपुनश्चविषयाभावेप्यात्मानं
विजानीयादित्याशंक्यविज्ञातारमरेकेनविजानीयादित्याहातत
श्चविशेषविज्ञानाभावोपपादनपरत्वाद्वाक्यस्यविज्ञानधातुरेव
केवलःसन्भूतपूर्वगत्याकर्तृवचनेनतृचानिर्दिष्टइतिगम्यते।। सि
दर्शितंतुपुरस्तात्काशकृत्स्नीयस्यपक्षस्यश्रुतिमत्त्वमतश्चावि
ज्ञानात्मपरमात्मनोरविद्याप्रत्युपस्थापितनामरूपरचितदेहाद्यु १२

त

भिधानं नात्मोच्छेदाभिप्रायमत्रैव मा भगवान मूमुहन्न प्रेत्य संज्ञास्ती
ति पर्यनुयुज्यश्च यमेव श्रुत्वार्थान्तरस्य दर्शितत्वा नवारेहं मोहं ब्रवीम्य अं
विनाशी वाअरेऽयमात्मा अनुच्छित्तिधर्मा मात्राऽसंसर्गस्त्वस्य भवतीति
एतदुक्तं भवति कूटस्थनित्य एवायं विज्ञानघन आत्मा नास्योच्छेदप्रसं
गोस्ति मात्राभिस्त्वस्य भूतेंद्रियलक्षणाभिरविद्याकृताभिरसंस्प
र्गो विद्यया भवति। संसर्गाभावे च तत्कृतस्य विशेषविज्ञानस्याभा
वान्नप्रेत्य संज्ञास्तीत्युक्तमिति। यदप्युक्तं विज्ञातारमरे केन विजानी
यादिति कर्तृवचनेन शब्देनोपसंहाराद्विज्ञानात्मन एवेदं द्रष्टव्य
त्वमिति तदपि काशकृत्स्नीयेनैव दर्शनेन परिहरणीयमपि च य

सू०भा० सभागावेन कथितमित्याशमरथ्य आचार्यो मन्यते। अभेदे हि सत्वे का सू०च

यविज्ञानेन सर्वविज्ञानं प्रतिज्ञातं अवकल्पत इति। उत्क्रमिष्यत एवंभा १४

वादित्यौडुलोमिः। उत्क्रमिष्यतो विज्ञानात्मनो ज्ञानध्यानादि सामर्थ्या

संप्रसन्नस्य परेणात्मनैक्यसंभवादिदमभेदाभिधानमित्यौडुलो

मिराचार्यो मन्यते॥ ॥अवस्थितेरिति काशकृत्स्नः॥ ॥अस्यैव परमा

त्मनो अनेनापि विज्ञानात्मभावेनावस्थानादुपपन्नमिदमभेदाभिधा

नमिति काशकृत्स्न आचार्यो मन्यते। ननु छेदाभिधानमेतदेतेभ्यो भू

तेभ्यः समुत्थाय तान्येवानुविनश्यति न प्रेत्य संज्ञास्तीति कथमेतदभे

दाभिधानं। नैष दोषः। विशेषविज्ञानविनाशाभिप्रायमेतद्विनाशा १९१

व

अतएवोत्पत्तिरपि ह्यस्य क्वचिदग्निविस्फुलिंगोदाहरणेनाख्या
यातोपाध्यायैव वेदितव्या। यदप्युक्तं प्रकृतस्यैव महतो भूत
स्य द्रष्टव्यस्य भूतेभ्यः समुत्थानं विज्ञानात्मभावेन दर्शयितुं विज्ञा
नात्मनः एवेदं द्रष्टव्यत्वं दर्शयतीति तत्रापीयमेव त्रिसूत्री योजयि
तव्या ॥ ॥ प्रतिज्ञासिद्धेर्लिंगमाश्मरथ्यः ॥ ॥ इदमत्र प्रतिज्ञातमात्म
नि विदिते सर्वं विदितं भवतीदं सर्वं यदयमात्मेति चोपपादितं च सर्व
स्य नामरूपकर्मप्रपंचस्यैकप्रसवत्वादेकप्रलयत्वाच्च दुंदुभ्यादिदृ
ष्टांतैश्च कार्यकारणयोरव्यतिरेकप्रतिपादनात् तस्या एव प्रतिज्ञायाः
सिद्धेः सूचयत्येतं लिंगं यन्महतो भूतस्य भूतेभ्यः समुत्थानं विज्ञाना

वे स्व

स०भा० परमेश्वरो जीवो नान्य इति यत्तस्मात् परस्य तु यद्यपि जीव प्र०कं
स्यापरस्याद नन्यत्वमभिप्रेतं। तथापि प्रतिज्ञासिद्धेरिति सापे १४
क्षत्वाभिधानात् कार्यकारणभावः किंचानन्याभिप्रेत इति गम्यते
औडुलोमिपक्षे पुनः स्पष्टमेवावस्थान्तरापेक्षौ भेदाभेदौ गम्येते
तत्र काशकृत्स्नीयं मतं श्रुत्यनुसारीति गम्यते। प्रतिपिपादयिषितार्था
नुसारात् तत्त्वमसीत्यादिश्रुतिभ्यः। एवं च सति ज्ञानादमृतत्वमुपप
द्यते। विकारात्मकत्वे हि जीवस्याभ्युपगम्यमाने विकारस्य प्रकृति
संबंधे प्रलयप्रसंगान्न ज्ञानादमृतत्वमवकल्पेत। अतश्च स्वाश्र
यस्य नामरूपस्यासंभवादुपाध्याश्रयं नामरूपं जीव उपचर्यते॥

१७

य

थं ज्ञा वोपि स्यात्तथेवेह नामरूपं विहाय परं पुरुषमुपैतीति हि तत्रार्थः
प्रतीयते दृष्टांतदार्ष्टांतिकयोः सारूप्यतायै ॥ ॥अवस्थितेरिति काशकृ
त्स्नः॥ ॥अस्यैव परमात्मनोऽनेनापि विज्ञानात्मभावेनावस्था
नादुपपन्नमिदमभेदेनोपक्रमणमिति काशकृत्स्न आचार्यो मन्यते तथा
च ब्राह्मणमनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणीत्येवं जा
तीयकं परस्यैवात्मनो जीवभावेनावस्थानं दर्शयति मंत्रवर्णश्च सर्वा
णि रूपाणि विचित्य धीरो नामानि कृत्वाभिवदन्यदास्त इत्येवं जाती
यकः नच तेजःप्रभृतीनां सृष्टौ जीवस्य पृथक्सृष्टिः श्रुता येन पर
स्मादात्मनोन्यस्तद्विकारो जीवः स्यात् काशकृत्स्नस्याचार्यस्याविकृतः

ब्र०भा० ज्ञानात्म्यपरमात्मनोरभेदांशेनोपक्रमत्तामित्याश्मरथ्य आचा अ० पा०
र्यो मन्यते।। ।।उत्क्रमिष्यत एवंभावादित्यौडुलोमिः।। ।।विज्ञा १ ४
नात्मन एव देहेंद्रियमनोबुद्धिसंघातोपाधिसंपर्कात् कलुषीभू
तस्य ज्ञानध्यानादिसाधनानुष्ठानात् संप्रसन्नस्य देहादिसं
घातादुत्क्रमिष्यतः परमात्मनैक्योपपत्तेरिदमभेदेनोपक्रमणमि
त्यौडुलोमिराचार्यो मन्यते। श्रुतिश्चैवं दर्शयति।। एष संप्रसादोऽस्मा
च्छरीरात्समुत्थाय परं ज्योतिरूपसंपद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते
इति क्वचिच्च जीवाश्रयमपि नामरूपं नदीनिदर्शनेन ज्ञापय
तीति। तथा विद्वान्नामरूपाद्विमुक्तः परात्परं पुरुषमुपैति दिव्य
मिति। यथा लोके नद्यः स्वाश्रयं नामरूपं विहाय समुद्रमुपयांत्ये १८९
यथा सोम्येमा नद्यः स्यन्दमानाः समुद्रं प्राप्यास्तं गच्छंति नामरूपे विहाय २

ज्ञा द
स्नं प्र[illegible]ानघनं व्याचक्षाणः परमात्मानमेवैनं गमयति। तस्मा
त्परमात्मन एवायं दर्शनाद्युपदेश इति गम्यते। यत्पुनरुक्तं प्रि
नाल्म यसंसूचितेनोपक्रमाद्विज्ञाना...त्मन एवायं दर्शनाद्युपदेश इत्यत्र ब्रू
मः प्रतिज्ञासिद्धेर्लिंगमाश्मरथ्यः॥ ॥अस्त्यत्र प्रतिज्ञा आ
ज्ञाद त्मनि विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं भवतीदं सर्वं यदयमात्मेति च तस्याः
ज्ञा प्रति प्रतिज्ञायाः सिद्धिं सूचयत्येतल्लिंगं यत्प्रियसंसूचितस्यात्मनो द्र
ष्टव्यत्वादि संकीर्त्तनं। यदि हि विज्ञानात्मा परमात्मनोन्यः स्यात्त
तः परमात्मनि ज्ञातेपि विज्ञानात्मा न विज्ञात इत्येकविज्ञानेन
सर्वविज्ञानं यत्प्रतिज्ञातं तद्धीयेत तस्मात्प्रतिज्ञासिद्ध्यर्थं वि
नि२

स०भा० वोपपादयति। ब्रह्म तं परादाद्योन्यत्रात्मनो ब्रह्म वेदेत्यादिना योहि प्र०च०
ब्रह्मक्षत्रादिकं जगदात्मनोन्यत्रस्वातंत्र्येण लब्धसद्भावं पश्य १४
ति तं मिथ्यादर्शिनं तदेव मिथ्यादृष्टं ब्रह्मक्षत्रादिकं जगत्पराक
रोतीति सेयदृष्टिमपोह्येदं सर्वं यदयमात्मेति सर्वस्य वस्तुजातस्या
त्माऽव्यतिरेकमवतारयति। दुंदुभ्यादिदृष्टांतैश्च तमेवाव्यतिरे
कं दृढयति। अस्य महतो भूतस्य निश्वसितमेतद्यदृग्वेद इत्यादि
ना च प्रकृतस्यात्मनो नामरूपकर्मप्रपंचकारणतां व्याचक्षाणः पर
मात्मानमेवं गमयति॥ तथै[illegible]कायनप्रक्रिययापि सर्वविषयस्य सें
द्रियस्य सांतःकरणस्य प्रपंचस्यैकायनमनंतरमबाह्यं कृ १८८

ब्र मनः परमात्मोपदेशाय एवायं क स्माद्वाक्यान्वयाद्वा कथं ह्यादेपोवपि
यैणावक्ष्यमाणे परमात्मानं प्रत्यन्वितावयवं लक्ष्यते। कथमिति तदु
पपाद्यते। अस्य तत्त्वस्य तु नाशास्ति विलेनेति याज्ञवल्क्यादुपश्रुत्य
येनाहं नामृता स्यां किमहं तेन कुर्यां यदेव भगवान्वेद तदेव मे ब्रूही
त्यमृतत्वमाशासानाया मैत्रेय्या याज्ञवल्क्य आत्मविज्ञानं इदमुपदि
शति। नचान्यत्र परमात्मविज्ञानादमृतत्वमस्तीति श्रुतिस्मृतिवा
दा वदंति। तथात्मविज्ञानेन सर्वविज्ञानमुच्यमानं नान्यत्र परमकार
णविज्ञानान्मुख्यमवकल्प्यते। नचैतदौपचारिकमाश्रयितुं शक्यं य
त्कारणमात्मविज्ञानेन सर्वविज्ञानं प्रतिज्ञाय नंतरेण ग्रंथेन तदे

स०भा० ॥ तयाऽप्रियं भवतीति प्रियसंसूचितं श्रोकारमात्मानमुपक्रम्य प्र० च०
अनंतरमिदमात्मनो दर्शनाद्युपदिश्यमानं कस्यान्यस्यात्मनः १ ४
स्यान्यध्येपादं महद्भूतमनंतमपारं विज्ञानघन एवैतेभ्यो भूते
भ्यः समुत्थाय तान्येवानुविनश्यति न प्रेत्य संज्ञास्तीति प्रकृत
स्यैव महतो भूतस्य द्रष्टव्यस्य भूतेभ्यः समुत्थानं विज्ञानात्म
भावेन ब्रुवन् विज्ञानात्मनः एवेदं द्रष्टव्यत्वं दर्शयति ॥ तथा विज्ञा
तारं अरे केन विजानीयादिति कर्तृवचनेन शब्देनोपसंहरन् वि
ज्ञानात्मानमेवेहोपदिष्टं दर्शयति । तस्मादात्मविज्ञानेन सर्वविज्ञा
नवचनं भोक्त्रर्थत्वाद्भोग्यजातस्योपचारिकं द्रष्टव्यमित्येवं प्राप्ते
१८७

अ

॥ञ्च मा श॥ ॥ बृहदारण्यके मैत्रेयी ब्राह्मणे। धायते न वा अरे पत्युः का
माय पत्युः कामाय न वा अरे सर्वस्य कामाय सर्वं प्रियं भवत्यात्मनः स्तु
कामाय सर्वं प्रियं भवत्यात्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मंतव्यो निदिध्या
सितव्यो मैत्रेय्यात्मनो वा अरे दर्शनेन श्रवणेन मत्या विज्ञानेनेदं स
र्वं विदितमिति॥ तत्रैतद्विचिकित्स्यते किं विज्ञानात्मैवायं द्रष्टव्यादिरू
पेणोपदिश्यते। आहोस्वित्परमात्मेति। कुतः पुनरेषा विचिकित्सा
प्रियसंसूचितेनात्मनाभोक्त्रोपक्रमाद्विज्ञानात्मोपदेश इति
प्रतिभाति तथात्मविज्ञानेन सर्वविज्ञानोपदेशाद् परमात्मोप
देश इति। किं तावत्प्राप्तं विज्ञानात्मनेति। कस्मादुपक्रमसाम
र्थ्यात् पति जाया पुत्रवित्तादिकं हि भोग्यभूतं सर्वं जगदात्मा

स॰भा॰ रमात्मावेदितव्यतया आवित इति गम्यते। अपिचैवमेके शाखिनो वा प्र॰पं॰
जसनेयिनोस्मिन्नेव बालाक्यजातशत्रुसंवादे स्पष्टं विज्ञानमय १४
शब्देन जीवमाम्नाय तद्व्यतिरिक्तं परमात्मानमामनंति। य एष विज्ञा
नमयः पुरुषः क्वैष तदाभूत्कुत एतदागादिति प्रश्ने प्रतिवचने च य २
य एषोंतर्हृदय आकाशस्तस्मिंछेत इति। आकाशशब्दश्च परमा
त्मनि प्रयुक्तो दहरोस्मिंन्नंतराकाश इत्यत्र। सर्व एत आत्मानो व्यु
च्चरंतीति चोपाधिमतामात्मनामन्यतो व्युच्चरणमामनंतः परमा
रमेव त्मानं कारणत्वेनामनंतीति गम्यते। प्राणनिराकरणस्यापि
सुषुप्तपुरुषोत्थापनेन प्राणादिव्यतिरिक्तोपदेशोभ्युच्चयः॥ ॥वाक्य१८६

स्तावत्सुषुप्तपुरुषप्रतिबोधनेन प्राणादिव्यतिरिक्ते जीवे प्रतिबो
धिते पुनर्जीवव्यतिरिक्तविषयो घटस्यते । कैष एतद्बालाके पुरुषो
ऽशयिष्ट क्व वा एतदभूत् कुत एतदागाद् इति प्रतिवचनमपि यदा सु
प्तः स्वप्नं न कंचन पश्यत्यथास्मिन्प्राण एवैकधा भवतीत्यादि । एतस्मा
दात्मनः प्राणा यथायतनं विप्रतिष्ठन्ते प्राणेभ्यो देवा देवेभ्यो लो
का इति च । सुषुप्तिकाले च परेण ब्रह्मणा जीव एकतां गच्छति परस्मा
च्च ब्रह्मणः प्राणादिकं जगज्जायत इति वेदान्तम [illegible] र्यादा तस्या
मवस्थायां जीवस्य यः स्वं बोधः स्वच्छतारूपः स्वापः उपाधिजनित
विशेषविज्ञानरहितं स्वरूपं यत्तस्तद्वंशरूपमागमनं सोऽत्रप

सू०भा० व्याख्या राज्यमाधिपत्यं पर्येति यएवं वेदेति॥ नन्वेवंसति प्रतर्दनवा प्र० पं०
क्ये निर्णीयेनैवेदमपि वाक्यं निर्णीयेत। न निर्णीयते यस्य वैतत्कर्मे १ ४
त्यस्य ब्रह्मविषयत्वेन तत्रानवधारितत्वात्तस्मादत्र जीवमुख्य
॥ प्राणाशंकापुनरुत्पद्यमानाभिवर्त्यति। प्राणशब्दोपि ब्रह्मविष
ये दृष्टः प्राणबंधनं हि सोम्य मन इत्यत्र जीवलिंगमप्युपक्र
मोपसंहारयोर्ब्रह्मविषयत्वादभेदाभिप्रायेणायोजयितव्यं॥
॥॥ अन्यार्थं तु जैमिनिः प्रश्नव्याख्यानाभ्यामपि चैवमेके॥ ॥
अपि च नैवात्र विवदितव्यं जीवप्रधानं वेदं वा कथं स्याद्ब्रह्मप्र
धानं वेति। यतोन्यार्थं जीवपरामर्शं ब्रह्मप्रतिपत्त्यर्थमस्मिन्वा
क्ये जैमिनिराचार्यो मन्यते। कस्मात्प्रश्नव्याख्यानाभ्यां प्रश्न १८५

कर्त्ता विदित इत्यत्रोपदिश्यते। परमेश्वरश्च जगतः कर्त्ता सर्ववेदां-
तेष्ववधारितः॥ ॥जीवमुख्यप्राणलिंगान्नेति चेन्नद्व्याख्यातं॥ ॥
अथापि स्याद्वाक्यशेषगताज्जीवलिंगान्मुख्यप्राणलिंगाच्च तयोरे-
वान्यतरस्येह ग्रहणं न्याय्यं न परमेश्वरस्येति तत्परिहर्तव्यमत्रो-
च्यते। परिहृतं तन्नोपासात्रैविध्यादाश्रितत्वादिह तद्योगादित्यत्र
त्रिविधं ह्यत्रोपासनमेवं सति प्रसज्येत। जीवोपासनं मुख्य-
प्राणोपासनं ब्रह्मोपासनं चेति। न चैतन्न्याय्यं उपक्रमोपसंहाराभ्यां
हि ब्रह्मविषयत्वमस्य वाक्यस्यावगम्यते। तत्रोपक्रमस्तावद्
ब्रह्मविषयत्वं दर्शितं उपसंहारस्यापि निरतिशयफलश्रवणात्
ब्रह्मविषयत्वं दृश्यते। सर्वान्पाप्मनोऽपहत्य सर्वेषां च भूतानां श्रै-

स॰ भा॰ इति च तदेव जगत्कर्म न तु जगदव्याकृतमसंशब्दितं च सत्यमेत प्र॰ पं॰
त्तथाप्यसति विशेषोपादाने साधारणेनार्थेन सन्निधानेन सान्नि १ ४
हितस्य वस्तुमात्रस्यायं निर्देश इति गम्यते। न विशिष्टस्य कस्य
चिद्विशेषसन्निधानाभावात्। पूर्वत्र जगदेकदेशभूतानां पुरुषाणां
विशेषोपादानादविशेषितं जगदेवेहोपादीयत इति गम्यते। ए यप
तदुक्तं भवति। य एतेषां पुरुषाणां जगदेकदेशभूतानां कर्ता कि
मनेन विशेषेण। यस्य वा कृत्स्नमेव जगदविशेषितं कर्मेति। वाश
ब्द एकदेशावच्छिन्नकर्तृत्वव्यावर्त्यर्थो ये वा लौकिका ब्रह्मत्वाभि
मताः पुरुषाः कीर्तितास्तेषामब्रह्मत्वख्यापनाय विशेषोपादा
नमेवं ब्राह्मणपरिव्राजकन्यायेन सामान्यविशेषाभ्यां जगतः १८४

नेदितव्यतयोपविश्लेषपादिसोप्यमुख्यब्रह्मदर्शिताकूस्यादुपक्र
मो बाध्येत तस्मात्परमेश्वर एवायं भवितुमर्हति। कर्तृत्वंचैतेषां
पुरुषाणां न परमेश्वरादन्यस्य स्वातंत्र्येण न कल्पते यस्य चैतत्क
र्मेत्यपि नायं परिस्पंदलक्षणस्य धर्माधर्मलक्षणस्य वा कर्म
नि३ णो निर्देशः स्वयोरन्यतरस्याप्यप्रकृतत्वादसंशब्दितत्वाच्च। नापि
पुरुषाणां अयं निर्देशः एतेषां पुरुषाणां कर्तृत्वेवं तेषां निर्दिष्टत्वा
द्धिंगवचनयोगानाच्च नापि पुरुषविषयस्य करोत्यर्थस्य क्रिया
फलस्य वायं निर्देशः कर्तृशब्देनैव तयोरुपात्तत्वात्परिशेष्या
त्प्रत्यक्षसन्निहितं जगत्सर्वनाम्नैतच्छब्देन निर्दिश्यते क्रियत

सू॰ भा॰ तथा परस्तादपि जीवलिंगमवगम्यते। तद्यथा श्रेष्ठी स्वैर्भुङ्क्ते यथा वा प्र॰ पं॰
स्वाः श्रेष्ठिनं भुंजंत्येवमेवैष प्रज्ञात्मैतैरात्मभिर्भुङ्क्ते एवमेवैत आत्मा १
न एतमात्मानं भुंजंतीति प्राणभृत्वाच्च जीवस्योपपन्नं प्राणशब्दत्वं
तस्माज्जीवमुख्यप्राणयोरन्यतर इह ग्रहणीयो न परमेश्वर
स्तल्लिंगानवगमादित्येवं प्राप्ते ब्रूमः। परमेश्वर एवायमेतेषां पु
रुषाणां कर्ता स्यात्कस्मादुपक्रमसामर्थ्यात् इह हि बालाकि
रजातशत्रुणा ब्रह्म ते ब्रवाणीति संवादमुपक्रम्य कति
घ चिदादित्याद्यधिकरणान्पुरुषानमुख्यब्रह्मदृष्टिभाज
उक्त्वा तूष्णीं बभूव। तमजातशत्रुर्मृषा वै खलु मा संवदिष्ठा
ब्रह्म ते ब्रवाणीति अमुख्यब्रह्मवादितयापोद्य तत्कर्तारमन्यं १८३

यः पुरुषाभिर्दिष्टास्तेषामपि भवति प्राणः कर्त्ता। प्राणावस्थाविशे
षत्वादादित्यादिदेवतात्मनां कतम एको देव इति प्राण इति स ब्र
ह्मत्यदित्याचक्षत इति श्रुत्यंतरप्रसिद्धेः जीवो वाऽयमिह वेदि
तव्यतयोपदिश्यते। तस्यापि धर्माधर्मलक्षणं कर्म शक्यते आ
वक्तुं यस्य वैतत्कर्मेति सोपि भोक्तृत्वाद्भोगोपकरणभूतानामे
तेषां पुरुषाणां कर्त्तोपपद्यते। वाक्यशेषे च जीवलिंगमवगम्यते।
यत्कारणं वेदितव्यतयोपन्यस्तस्य पुरुषाणां कर्तुर्वेदनायोपेतं
बालाकिं प्रति बुबोधयिषुरजातशत्रुः सुप्तं पुरुषमामंत्र्यामं
त्रणशब्दाश्रवणात्प्राणादीनामभोक्तृत्वं प्रतिबोध्य यष्टिघा
तोत्थानात्प्राणादिव्यतिरिक्तं जीवं भोक्तारं प्रतिबोधयति॥

स०भा० थालक्ष्यते केदारःस्वयमेवेति सत्येव पूर्णकेवलं वितरियशःकर्मण्ये प्र०प०
वै अलकारोर्थक्षिप्तं कर्तारमपेक्ष्य इष्टव्योरथागम्यतेग्रामि १४
तिं इ॥ ॥जगद्वाचित्वात्॥ ॥कोषितकि आह्लतेवालाक्यन्नातशा
त्रुसंवादेश्रूयतेयोवैबालाकेएतेषां पुरुषाणां कर्तायस्यचैतत्क
र्मसवैवेदितव्यइतितत्रकिंजीवोवेदितव्यत्वेनोपदिश्यतेउतमु
ख्यःप्राणः।उतपरमात्मेतिविशयः।किंतावत्प्राप्तं प्राणइतिकुतो
यस्यचैतत्कर्मेति श्रवणात्परिस्पंदलक्षणस्यचकर्मणःप्रा
णाश्रयत्वाद्वाक्यशेषेचाथास्मिन्प्राणएवैकधाभवतीति
प्राणशब्ददर्शनात्प्राणशब्दस्यचमुख्येप्राणेप्रसिद्धत्वाच्चये
तेपुरस्ताद्बालाकिनादित्यपुरुषश्चंद्रमसि पुरुषइत्येवमाद

इत्यध्यक्षस्य व्याकृतकार्यानुप्रवेशित्वेन समाकर्षान्निरध्य
क्षव्याकरणानुपगमे ह्यनंतरेण प्रकृतावलंबिनास इत्यनेन स
र्वनाम्नाकृः कार्यानुप्रवेशित्वेन समाकृष्येत चेतनस्य चा य्रमात्म
ते नः शरीरेनुप्रवेशः श्रूयते ऽप्रविष्टस्य चेतनत्वश्रवणात् पश्यन्
चक्षुः शृण्वन् श्रोत्रं मन्वानो मन इति अपि च यादृशमिदमघत्वेना
मरूपाभ्यां व्याक्रियमाणं जगत्साध्यक्षं व्याक्रियत एवमादिस
र्गेपीति गम्यते। तद्विपरीतकल्पनानुपपत्तेः श्रुत्यंतरमप्य नने
न जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणीति साध्यक्षा
मेव जगतो व्याक्रियां दर्शयति। व्याक्रियत इत्यपि कर्मकर्त्तरि
लकारः सत्येव परमेश्वरे व्याकर्त्तरि सौकर्यमपेक्ष्य द्रष्टव्यो य

स०भा० तच्छब्दः प्रसिद्ध इति। तद्व्याकरणाभावापेक्षया प्रागुत्पत्तेः सदे प्र०चं०भा
व ब्रह्मासदिवासीदित्युपचर्यते। एवं वा सदेवेदमग्र आसीदित्य १४
त्रापि योजना तस्य दासीदिति समाकर्षणाद्यत्तदोरभावाभ्युपगमे
हि तत्सदासीदिति किं समाकृष्येत तद्धैक आहुरसदेवेदमग्र आसी
दित्यत्रापि न श्रुत्यन्तराभिप्रायेणायमेकीयमतोपन्यासः। क्रियाया
यि च वस्तुन्यविकल्पस्याभावात्तस्माद्बुद्धिपरिग्रहात्तत्सत्पक्षाद
धायि वाप्यं संदृष्टिपरिकल्पितस्यासत्पक्षस्योपन्यस्य निरास
इति द्रष्टव्यं। तद्धेदं तर्ह्यव्याकृतमासीदित्यत्रापि न निरध्यक्षस्य
जगतो व्याकरणं कथ्यते स एष इह प्रविष्ट आनखाग्रेभ्यः

इदमग्र आसीदिति नात्रासंन्निराम्रकं कारणत्वेन भाव्यते। यतो
असन्नेव स भवति। असद्ब्रह्मेति वेद चे दस्ति ब्रह्मेति वेदे दैत्यस
द्धादापवादेनास्तित्वलक्षणां ब्रह्मान्नमयादिकोशपरंपरयाप्र
त्यगात्मानंभिधार्यसोकामयतेति तमेव प्रकृतं सप्राकृष्यसप्र
पंचांसृष्टिं तस्माद्वा वयि च्यातत्सत्यमित्याचक्षते इति चोपसंहृ
त्य तदप्येष श्लोको भवतीति तस्मिन्नेव तु प्रकृतेर्थे श्लोकमपि मंमु
दा हरत्य सद्वा इदमग्र आसीदिति यदि चसन्निराम्रकमस्मिंश्लो
के भिप्रेयेत। ततोन्यस्तमाकर्षतोऽन्यस्योदाहरणादसंबद्धं वा
क्यमापद्येत तस्मान्नामरूपव्याकृतवस्तुविजयः प्रायेणास

स०भा० लोमन्विछ्यते जसास्रो ष्पशंङोन स्वन्मूळमन्विछेति। ष्पदादिद प्र०च०पा
र्थां तेष्ठ्व कार्यस्पकारणोनासेदं वादितुं स्प्रष्ट्यादि प्रपंचः आव्य १ ४
तेइत्ति गम्पते। तथा च संप्रदापविदो वदंति। म्नद्धोह विस्फु ल्लिंगा
दौः सधिर्याचोदितान्पपा। उपापः सोवतारा य नास्ति भेदः कथंचने
ति। ब्रह्मप्रतिपत्ति [illegible] बइं तु फळं भूपते ब्रह्मविद्राप्नोति परं तर
ति शो कमात्मवि-त्तमेव विदित्वा तिमृत्युमेति तीतिय प्र त्पक्षावगम्यं वे
दं फळं तत्त्वमसी त्य संस्थापस्मि तत्वप्रतिपत्तौ सत्यां संस्थापस्मि स
व्यावृत्तेः। यत्पुनः कारणविषयं विगानं दर्शितमसद्वा इदमग्र आ
सीदित्यादि तत्परिहर्तव्य मत्रोच्यते॥ ॥समाकर्षात्॥ ॥असदा
१८०

तीयकं न च कार्यविषयेणाधिगानेन कारणमपि ब्रह्म ब्रह्म सर्ववेदां
तेष्वधिगीतमवगम्यमानमविवक्षितं भवितुमर्हतीति शक्य
ते वक्तुमतिप्रसंगात् समाधास्यति चाचार्यः कार्यविषयमपि विगा
नं न वियदश्रुतेरित्यारभ्य भवेदपि कार्यस्य विगीतत्वमप्रतिपाद्य
त्वान्न ह्ययं सृष्ट्यादिप्रपंचः प्रतिपिपादयिषितो न हि तत्प्रतिबद्धः क
श्चित्पुरुषार्थो दृश्यते श्रूयते वा न च कल्पयितुं शक्यते । उपक्र
मोपसंहाराभ्यां तत्र तत्र ब्रह्मविषयैर्वाक्यैः साकमेकवाक्यता
या गम्यमानत्वाद्दर्शयति च सृष्ट्यादिप्रपंचस्य ब्रह्मप्रतिपत्त्यर्थता
मन्नेन सोम्य शुंगेनापो मूलमन्विच्छाद्भिः सोम्य शुंगेन तेजोमू

पेण ।बहुस्यनाशंसनेन सृज्यमानानां चधिकाराणां स्वच्छुरत्वेदम छां०पं०
सं०भा० भाषत ।तथेदं सर्वमसृजत यदिदं किंचेति समस्तजगत्सृष्टिनिर्देशो १४
न प्राक्सृष्टेरद्वितीयं स्वरूपं आचष्टे । तदत्र पलुक्षणां ब्रह्मकारण
त्वेन विज्ञातं तल्लक्षणमेवान्यगामिविज्ञापते । सदेव सोम्येदमग्र
आसीदेकमेवाद्वितीयं तदैक्षत बहुस्यां प्रजायेयेति तत्तेजोसृज
तेति । तथात्मा वा इदमेक एवाग्र आसीन्नान्यत्किंचन मिषत्स ऐक्षत
लोकान्नुसृजा इति चैवंजातीयकस्य कारणस्वरूपनिरूपणपर
स्य वाक्यजातस्य प्रतिवेदांतमविगीतार्थत्वात् । कार्यविषयं तु वि
गानं दृश्यते क्वचिदाकाशादिका सृष्टिः । क्वचित्तेज आदिके त्येवं जा १२९

नुकारणांतरपरिग्रहोन्याय्य इत्येवं प्राप्ते ब्रूमः। सत्यपि प्रतिवेदां
तं सृज्यमानेष्वाकाशादिषु क्रमादिद्वारके विगानेन स्रष्टरि किंचि
द्विगानमस्ति। कुतो यथाव्यपदिष्टोक्तेः यथाभूतो ह्येकस्मिन्वेदांते स
र्वज्ञः सर्वेश्वरः सर्वात्मैकोऽद्वितीयः कारणत्वेन व्यपदिष्टः तथाभू
त एव वेदांतांतरेष्वपि व्यपदिश्यते। तद्यथा सत्यं ज्ञानमनंतं ब्रह्मेत्य
त्र तावत् ज्ञानशब्देन परेणाच तद्विषयेण कामयितृत्ववचनेन चेत
नं ब्रह्म न्यरूपयदपरप्रयोज्यत्वेनेश्वरमब्रवीत्तद्विषयेणैव परे
णात्मशब्देन शरीरादिकोशपरंपरयांतरनुप्रवेशनेन सर्वेषां
नः प्रत्यगात्मानं निरधारयत्। बहु स्यां प्रजायेयेति वा सविष

स०भा० मिति। क्वचिदक्रमेव लोकानामुत्पत्तिराम्नायते स इमाँल्लोकानसृज
तांभो मरीचीर्मरमाप इति। तथा क्वचिदसत्पूर्विका सृष्टिः पठ्यते। अस
द्वा इदमग्र आसीत्ततो वै सदजायतेति। असदेवेदमग्र आसीत्तत्स
दासीत्तत्समभवदिति च क्वचिदसद्वादनिराकरणेन सत्पूर्विका प्र
क्रिया प्रतिज्ञायते तद्धैक आहुरसदेवेदमग्र आसीदित्युपक्रम्य कु
तस्तु खलु सोम्यैवं स्यादिति होवाच कथमसतः सज्जायेतेति सत्त्वेव
सोम्येदमग्र आसीदिति। क्वचित्स्वयंकर्तृकैव व्याक्रिया जगतो नि
गद्यते। तद्धेदं तर्ह्यव्याकृतमासीत्तन्नामरूपाभ्यां एव व्याक्रियते
त्येवमनेकधा विप्रतिपत्तेर्वस्तुनि च विकल्पस्यानुपपत्तेर्न वे
दांतवाक्यानां जगत्कारणपरता न्याय्या स्मृतिन्यायप्रसिद्धिभ्यां १८

प्र०पं०
१ ४

तिरात्रे वचनभेदात् षोडशिनो ग्रहणाग्रहणे तदेतदेवं न तावत्प्र
सिद्धिः काचित्प्रधानविषयास्ति स्मृतिन्यायप्रसिद्धी तु परिहरि
ष्येते ॥ ॥ कारणत्वेन चाकाशादिषु यथाव्यपदिष्टोक्तेः ॥ ॥ प्रतिपादि
तं ब्रह्मणो लक्षणं प्रतिपादितं ब्रह्मविषयं गतिसामान्यं वेदांतवा
क्यानां प्रतिपादितं च प्रधानस्याशब्दत्वं । तत्रेदमपरमाशंक्यते । न
जन्मादिकारणत्वं ब्रह्मणो ब्रह्मविषयं वा गतिसामान्यं वेदांतवाक्या
नां प्रतिपत्तुं शक्यं । कस्माद्विगानदर्शनात् । प्रतिवेदांतं ह्यन्यान्या
सृष्टिरुपलभ्यते । क्रमादिवैचित्र्यात् । क्वचिदात्मनः आकाशः सं तथाहि
भूतः इत्याकाशादिका सृष्टिराम्नायते । क्वचित्तेज आदिका त
त्तेजोऽसृजतेति । क्वचित्प्राणादिका स प्राणमसृजत प्राणाच्छ्रद्धा

स०भा०म नं[..]ति। काण्वानां तु कथं प्राणादयः पंच जनाश्चेपूर्यन्नं प्राणाद्युक्तु प्र०च०भा

ना म[..]न्नंतीत्यत उत्तरं पठति॥ ॥ज्योतिषैकेषामसत्यन्ने॥ असत्य १ ४

पि काण्वानामन्ने ज्योतिषा तेषां पंचसंख्या पूर्यत। तेपीह यस्मिन्नं

च पंचजनाः इत्यतः पूर्वस्मिन्मंत्रे ब्रह्मस्वरूपनिरूपणायैव ज्योतिर

धीयते। तद्देवा ज्योतिषां ज्योतिरिति। कथं पुनरुभयेषामपि तुल्यवद

दं तज्ज्योतिः पठ्यमानं समानमंत्रगतया पंचसंख्यया केषांचिद्गृह्य

ते केषांचिन्नेति। अपेक्षाभेदादित्याह। माध्यंदिनानां हि समान

मंत्रपठितप्राणादिपंचजनलाभान्नास्मिन्मंत्रांतरपठितज्यो

तिष्यपेक्षा भवति। तदलाभात्तु काण्वानां भवत्यपेक्षा। अपेक्षाभे

दाच्च समानेपि मंत्रे [..] ज्योतिषो ग्रहणाग्रहणे। यथा समानेप्य १७७

हारात्तद्विषयो नियम्यते यथोद्भिदा यजेत यूपं छिनत्ति वेदिं करो
तीति तथापममपि पंचजनशब्दः समासान्वाख्यानादवगतसंज्ञा
भावः संख्याकांक्षी वाक्यशेषसमभिव्याहृतेषु प्राणादिषु वर्त्ति
ष्यते केचित्तु देवाः पितरो गंधर्वाः असुरा रक्षांसि च पंचजना व्या
ख्याताः। अन्ये चत्वारो वर्णा निषादपंचमाः परिगृहीताः केचिद्व यत्पां
चजन्यया विशेति प्रजापरप्रयोगः पंचजनशब्दस्य दृश्यते तत्परि
ग्रहेपाह न कश्चिद्विरोधः। आचार्यस्तु न पंचविंशतेस्तत्त्वानामिह प्र
तीतिरस्तीत्येवं परतया प्राणादयो वाक्यशेषात् क्षितिजगादा। स्त्वेपु
स्त्वावतरप्राणादयः पंचजना मध्यंदिनानां येचान्नं प्राणादिषु

स०व्या० नंम नास्रो येमनोधिदुरिति। तेऽत्र वाक्यशेषगताः सन्निधानात्पंचज प्र०चं०पा
ना इति विवक्ष्यंते। कथं पुनः [illegible] णादिषु जनशब्दप्रयोगः। तत्रेषुवा १४
कथं जनशब्दप्रयोगः समानेषु प्रसिध्यतिक्रमे। वाक्यशेषवशात्रा
पादय एव गृहीतव्या भवंति। जनसंबंधाच्च प्राणादयो जनशब्दसा
जो भवंति। जनवचनपर्यायश्च पुरुषशब्दः प्राणेषु प्रयुक्तः। स्ते वाए
ते पंच ब्रह्मपुरुषा इत्यत्र प्राणो ह पिता प्राणो माते त्यादिश्च ब्राह्मणं
समासबलाच्च समुदायस्य रूढत्वमविरुद्धं कथं पुनरसति प्रथ
मप्रयोगे रूढिः [illegible] शक्या भवितुं शक्योद्भिदादिवदित्याह प्रसि
द्धार्थसन्निधाने ह्यप्रसिद्धार्थः शब्दः प्रयुज्यमा[illegible]नः समभिव्या १९

संख्यामात्रश्रवणे सत्वभूतानां पंचविंशतिः तत्त्वानामुपसंग्रहः
प्रतीयेत जनशब्दस्य तत्त्वेष्वरूढत्वादर्थांतरोपसंग्रहेपि संख्योपप
त्तेः। कथं तर्हि पंचपंचजना इति उच्यते। दिक्संख्ये संज्ञायामिति विशे
षस्मरणात् संज्ञायामेव पंचशब्दस्य जनशब्देन समासस्ततश्च रूढ
त्वाभिप्रायेणैव केचित्पंचजना नाम विवक्ष्यंते। न सांख्यतत्त्वाभिप्रा
येण ते कतीत्यस्यामाकांक्षायां पुनः पंचेति प्रयुज्यते पंचजना नाम के
चित्ते च पंचैवेत्यर्थः। सप्तर्षयः सप्तेति यथा। के पुनस्ते पंचजना नामे
ति तदुच्यते॥ ॥प्राणादयो वाक्यशेषात्॥ ॥यस्मिन्पंचपंचजना
इत्यस्मात् उत्तरास्मिन्मंत्रे ब्रह्मस्वरूपनिरूपणाय प्राणादयः पंच निर्दि
ष्टाः। प्राणस्य प्राणमुत चक्षुषश्चक्षुरुत श्रोत्रस्य श्रोत्रमन्नस्या

सू०भा० व म चेत्तत्र चोक्तो दोषस्तस्मात्पंच पंचजना इति न पंचविंशतित प्र०च०पा
त्त्वाभिप्रायमतिरेकाच्च न पंचविंशतितत्त्वाभिप्रायमतिरेको हिभ १ ४
वत्यात्माकाशाभ्यां पंचविंशतिसंख्याया आत्मा तावदिह प्रतिष्ठां
प्रत्याधारत्वेन निर्दिष्टो यस्मिन्निति सप्तमीसूचितस्तमेव
मन्य आत्मानमित्यात्मत्वेनानुकर्षणादात्मा च चेतनः पुरुषः स
च पंचविंशतावंतर्गत एवेति न तस्यैवाधारत्वमाधेयत्वं च युज्य
तेऽर्थांतरपरिग्रहे वा तत्त्वसंख्यातिरेकः सिद्धांतविरुद्धः प्रसज्ये
त तथाकाशस्य प्रतिष्ठित इत्याकाशस्यापि पंचविंशतावंतर्ग
तस्य न पृथगुपादानं न्याय्यमर्थांतरपरिग्रहे चोक्तो दोषः कथं च १२५

ज्ञाशब्दप्रयोगस्य ॥ ॥ न संख्योपसंग्रहादपि नानाभावादति
रेकाच्च ॥ ॥ एवं परिहृतेऽप्यजामंत्रे पुनरन्यस्मान्मंत्रात्सांख्यः प्रत्य
वतिष्ठते । यस्मिन्पंच पंचजना आकाशश्च प्रतिष्ठितः । तमेव मन्य
आत्मानं विद्वान्ब्रह्मामृतोऽमृतमिति यस्मिन्मंत्रे पंच पंचजना इति पं
चसंख्याविषया अपरा पंचसंख्या श्रूयते पंचशब्दद्वयदर्शनात् ॥
त एते पंच पंचकाः पंचविंशतिः संपद्यंते तथा पंचविंशतिसंख्य या च ४
या यावंतः संख्येया आकांक्ष्यंते । तावंत्येव च तत्त्वानि सांख्यैः संख्या
यंते । मूलप्रकृतिरविकृतिर्महदाद्याः प्रकृतिविकृतयः सप्त ।
षोडशकश्च विकारो न प्रकृतिर्न विकृतिः पुरुष इति तया श्रुति

स०ग्रा०प्रसिद्ध या पंचविंशतिसंख्यया तेषां स्मृतिप्रसिद्धानां पंचविंशतित प्र०प०
त्त्वानामुपसंग्रहात्। प्राप्तं पुनः श्रुतिमत्वमेव प्रधानादीनां ततो ब्रूमो १४
न संख्योपसंग्रहादपि प्रधानादीनां श्रुतिमत्वं प्रत्याशा कर्त्तव्या। क
स्मात् नानाभावात् नाना ह्येतानि पंचविंशतितत्वानि नैषां पंचशः पंच
शः साधारणो धर्मोस्ति येन पंचविंशतेरंतराले परा पंच पंच संख्या पंच ५
निविशेरन् न ह्येकनिबंधनमंतरेण नानाभूतेषु द्वित्वादिकाः संख्याः
चे३ निविशंते। अथोच्येत पंचविंशतिसंख्यैवेयमवयवद्वारेण ल
क्ष्यते। यथा पंच सप्त च वर्षाणि न ववर्ष शतक्रतुरिति द्वादशवार्षि
कीमनावृष्टिं कथयंति तद्वदिति। तदपि नोपपद्यते। अयमेवास्मिन् १७४

रुयाः पंचसंख्यायापरयाविशेषणं पंचपंचका इति उपसर्जनस्य विशेषणेनासंयोगात् नन्वापन्नपंचसंख्या ५
पक्षे दोषो यल्लक्षणाश्रयणीया स्यात् परश्चात्र पंचशब्दो जनशब्देन
पारि२ समस्तः पंचजना इति पारि[illegible]भाषिकेण स्वरेणैकपदत्वनिश्चयात् प्र
योगांतरे च पंचानां त्वा पंचजनानामित्यैकपद्यैकस्वर्यैकविभक्तित्वावगमा दे३
त् समस्तत्वाच्च। न वीप्सा पंच पंचेति। न पंचकद्वयग्रहणं पंच पंचेति न च पं
चसंख्याका जना एव पुनः पंचसंख्यया विशेष्यमाणाः पंचविंशतिः
प्रत्येष्यंते यथा पंच पंचपूल्य इति पंचविंशतिपूलाः प्रतीयंते तद्वदि
ति ब्रूमो युक्तं यत्पंचपूलीशब्दस्य समाहाराभिप्रायत्वात्कति ता इति स
त्यां भेदाकांक्षायां पंच पंचपूल्य इति विशेषणमिह तु पंचजना इत्या
दित एव भेदोपादानात्कति त इत्यसत्यां भेदाकांक्षायां न पंच पंचजना
इति विशेषणं भवेद्भवदपीदं विशेषणं पंचसंख्याया एव

सं० भा० विदुषा च परित्यज्यत इति। न वेद माशंकितव्यमेकः क्षेत्रज्ञोऽनुशेते प्र० च० प
ऽन्यो जहातीत्यतः क्षेत्रज्ञभेदः पारमार्थिकः परेषामिष्टः प्राप्नो १ ४
तीति। न हीयं क्षेत्रज्ञभेदप्राप्तिर्विपिपादयिषा बंधमोक्षव्यवस्थाप्र
तिपिपादयिषा। त्वेषा प्राप्तं तु भेदमनूद्य बंधमोक्षव्यवस्था प्रति
पाद्यते। भेदस्तूपाधिनिमित्तो मिथ्याज्ञानकल्पितो न पारमार्थिकः
। एको देवः सर्वभूतेषु गूढः सर्वव्यापी सर्वभूतांतरात्मेत्यादिश्रुतिभ्यो
मध्वादिवद्यायादित्यस्याऽमधुनो मधुत्वं। वायश्चाधेनोर्धेनुत्वं द्यु
लोकादीनां चानग्नीनां अग्नित्वमिवैवंजातीयकं कल्प्यत एवमि
दं अनात्मन आत्मत्वं कल्पितं स्वरूपः। तस्मादविरोधः स्तत्रोऽन्येषा
१९३

हुतिर

जाकृतिरस्ति । न च तेजोबन्नानां जातिश्च वर्णाद् अजातिनिमित्तो ऽप्यजा
शब्दः संभवतीत्यत उत्तरं पठति ॥ ॥ कल्पनोपदेशाच्च मध्वादि
वदविरोधः ॥ ॥ नायमजाकृतिनिमित्तो ऽजाशब्दो नापि योगिकः
किं तर्हि कल्पनोपदेशो ऽयम् अजारूपकक्लृप्तिस्तेजोबन्नलक्षणा
याश्चराचरयोनेरुपदिश्यते । यथा हि लोके यदृच्छया काचिद्
अजा लोहितशुक्लकृष्णा वर्णा स्याद् बहुबर्करा सरूपबर्करा च तां क
श्चिदजो जुषमाणो ऽनुशयीत कश्चिच्चैनां भुक्तभोगां जह्याद् ए
वमियमपि तेजोबन्नलक्षणा भूतप्रकृतिस्त्रिवर्णा बहुरूपं च
राचरलक्षणं विकारजातं जनयत्यविदुषा च क्षेत्रज्ञेनोपभुज्यते

स्तु० भा० ॥ किंकारणं ब्रह्मेत्युपक्रम्य ते ध्यानयोगानुगता अपश्यंदेवात्मश प्र० चं०
क्तिं स्वगुणैर्निगूढामिति पारमैश्वर्याः शक्तेः समस्तजगद्विधायिन्याः १४
वाक्योपक्रमेवगमाद्वाक्यशेषे मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु
महेश्वरमिति। यो योनिं योनिमधितिष्ठत्येक इति च तस्या एवावगमा
न्नस्वतंत्रा काचिदत्र प्रकृतिः प्रधानं नामाजामंत्रेणाम्नायत इति
शक्यते वक्तुं प्रकरणाद्धस्यैव दैवीशक्तिरव्याकृतनामरूपा नामरूप
योः प्रागवस्थानेनापि मंत्रेणाम्नायत इत्युच्यते। तस्याश्च विकार
विषयेणात्रैरूप्येणात्रैरूप्यमुक्तं कथं पुनस्तेजोबन्नात्मनां त्रैरूप्ये
णात्रिरूपाऽजा प्रतिपत्तुं शक्यते। यावतान [illegible] तावत्तेजोबन्नेष्व
१२

दुत्पन्नात्स्फोटितः प्रमुखात्तेजोबन्नलक्षणश्चतुर्विधस्य भूतग्रा
मस्य प्रकृतिभूतेयमजा प्रतिपत्तव्या॥ तुशब्दोवधारणार्थो
भूतत्रयलक्षणैवेयमजा विज्ञेया न गुणत्रयलक्षणा। कस्मात्
तथाह्येके शाखिनः स्तेजोबन्नानां परमेश्वरादुत्पत्तिमाम्नायपू ते४
र्वामेव रोहितादिरूपतामामनंति। यदग्ने रोहितं रूपं तेजसस्तद्रू
पं यच्छुक्लं तदपां यत्कृष्णं तदन्नस्येति। तान्येवेह तेजोबन्नानि प्र
त्यभिज्ञायंते। रोहितादिशब्दसामान्यात् रोहितादीनां च शब्दानां रूप
विशेषेषु मुख्यत्वात् भाक्तत्वाच्च गुणविषयत्वस्य असंदिग्धेन च
संदिग्धस्य निगमनं न्याय्यं मन्यंते। तथेहापि ब्रह्मवादिनो वदं

स०भा० माश्रयितुं न स्वयं मन्त्रः स्वातन्त्र्येण कांचिदप्यजां समर्थयितुमुत्सहते। प्र०चं०पा
सर्वत्रापि यया कयाचित्कल्पनयाऽजात्वादिसंपादनोपपत्तेः। चमसवा १ ४
दः एवेहाभिप्रेत इति विशेषानवधारणकारणाभावात्‌ संभव यथा हि अर्वा
ग्बिलश्चमस ऊर्ध्वबुध्न इत्यस्मिन्मन्त्रे स्वातन्त्र्येणायं नामासौ च
मसोऽभिप्रेत इति न शक्यते निरूपयितुं सर्वत्रापि यथाकथंचिदर्वा
ग्बिलत्वादिकल्पनोपपत्तेः एवमिहाप्यविशेषोऽजामेकामित्यस्य
मंत्रस्य नास्मिन्मन्त्रे प्रधानमेवाजाभिप्रेतेति शक्यं नियन्तुं तत्र त्वि
दं तच्छिरः एष ह्यर्वाग्बिलश्चमस ऊर्ध्वबुध्न इति वाक्यशेषाच्च
मसविशेषप्रतिपत्तिर्भवति। इह पुनः केयमजा प्रतिपत्तव्येत्य
त्र ब्रूमः॥ ॥ ज्योतिरुपक्रमा तु तथा ह्यधीयत एके॥ ॥ परमेश्वरा १९२

ति। न जायत इति अजा। अजा स्यान्मूलप्रकृतिरविकृतिरित्यभ्युपगमा
न्न च ताशब्दः छागायां रूढः बाढं स्यात्तु रूढिरिह नाश्रयितुं शक्या
विद्याप्रकरणात्। सा च बह्वीः प्रजास्त्रैगुण्यान्विता जनयति तां प्र
कृतिमज एकः पुरुषो जुषमाणः प्रीयमाणः सेवमानो वाऽनुशेते
तामेवाविद्ययात्मत्वेनोपगम्य सुखी दुःखी मूढोऽहमित्यविवेकित
या संसरति। अन्यः पुनरजः पुरुषः उत्पन्नविवेकज्ञानो विरक्तो ज
हात्येनां प्रकृतिं भुक्तभोगां कृतभोगापवर्गां परित्यजति मुच्यत
इत्यर्थः। तस्मात् श्रुतिमूलैव प्रधानादिकल्पना कापिलानामि
त्येवं प्राप्ते ब्रूमः॥ नानेन मन्त्रेण श्रुतिमत्त्वं सांख्यवादस्य शक्य

सां०भा० तंपुरुषंमहांतं इत्येवमादावात्मशब्दप्रयोगात् । दृश्यो हेतुर्यस्तस्याव्य प्र०चं०पा
क्तः शब्दोपि न वैदिके प्रयोगे प्रधानमभिधातुमर्हति । अतश्च ना १ ४
स्यानुमानिकस्य शब्दत्वं ॥ ॥ चमसवदविशेषात् ॥ ॥ पुनरपि प्रधा
नवाच्यशब्दत्वं प्रधानस्यासिद्धमित्याह कस्मान्मंत्रवर्णादिना अजामेकां
लोहितशुक्लकृष्णां बह्वीः प्रजाः सृजमानां सरूपाः । अजो ह्येको
जुषमाणोनुशेते जहात्येनां भुक्तभोगामजोन्य इत्यत्राहि मंत्रे लोहित
शुक्लकृष्णशब्दैः रजःसत्वतमांस्यभिधीयंते । लोहितं रंजना
त्मकत्वात् । शुक्लं सत्वं प्रकाशात्मकत्वात् । कृष्णं तमः आवरणात्मक
त्वात्तेषां साम्यावस्थाऽवयवधर्मैर्व्यपदिश्यते लोहितशुक्लकृष्णा

शेषं स्यात्तथैवैतदपि द्रष्टव्यं। ततश्च न जायते म्रियते वेत्येवमाद्य
पि स्वव त्वस्तित्व प्रश्नस्य प्रतिवचनं। सत्तं त्वविद्याकल्पित जीव प्रा
ज्ञस्येदा पक्षपाधो ज्ञापितव्यमेकस्तैपि ह्यासंदिग्धस्य प्रश्नस्य
प्रायणावस्थायां व्यतिरिक्तास्तित्व मात्रविचिकित्सनात्कर्तृत्वादि सं
सारस्याभावानपोहनाच्च पूर्वस्य पर्यायस्य जीवविषयत्वमुत्प्रेक्ष्य
तेनोत्तरस्य तु धर्माद्यन्यप संकीर्त्तनात् प्राज्ञविषयत्वमिति। ततश्च
युक्तान्नि जीवपरमात्मकल्पना प्रधानकल्पनायां तु न वरप्रदानं
न प्रश्नो न प्रतिवचनमिति वैषम्यं॥ ॥महद्वच्च॥ ॥यथायमहच्
छब्दः सांख्यैः सत्तामात्रेपि प्रथमजे प्रयुक्तो न तमेव वैदिकेपि
प्रयोगे सिध्यति। बुद्धेरात्मा महान्परः। महान्तं विभुमात्मानं। वेदाहमे

स०भा०टी० इति अस्यैव प्रश्नस्यैतदनुकर्षणमन्यत्रधर्मादिति । यत्तु प्रश्नच्छा
याः वैलक्षण्यमुक्तं तद्दूषणं तदीयस्यैवाविशेषस्य पुनःप्रक्ष्यमान
त्वात् । तत्र पूर्वत्राह देहादिव्यतिरिक्तस्यात्मनोस्तित्वं पश्चमुत्तरत्र तु त
स्यैवासंसारित्वं पृष्टम् इति । यावद्ध्यविद्या न निवर्तते तावद्धर्मादि
गोचरत्वं जीवस्य जीवत्वं च न निवर्तते तन्निवर्तने न तु प्राज्ञ एव तत्त्व
मसीति श्रुत्या प्रत्याप्यते । न चाविद्यावस्थे तदपगमे च वस्तुनः क
श्चिद्विशेषोस्ति । यथा कश्चित्संतमसे पतितां कांचिद्रज्जुमहिं
मन्यमानो भीतो वेपमानः पलायते तं चापरो ब्रूयात् मा भैषीर्ना
यमहीः रज्जुरेवेति स च तदुपश्रुत्याहिकृतं भयमुत्सृजेद्वेपथुं प
लायनं च न चाहिबुद्धिकाले तदपगमकाले च वस्तुनः कश्चिद्वि १८९

प्र०चं०५।
१ ४

नचिकेतो वतीश्चेत्यारभ्य मृत्युना तैस्तैः कामैः प्रलोभ्यमानोपि नचिके
ता यदा न चचाल। तदेनं मृत्युरभ्युदयनिःश्रेयसविभागप्रदर्शनेन विद्या
विद्याविभागप्रदर्शनेन च विद्याभीप्सिनं नचिकेतसं मन्ये न त्वा कामा
बहवो लोलुपंतेति प्रशंस्य प्रश्नमपि तदीयं प्रशंसन्नुवाच। तं दुर्दर्शं
गूढमनुप्रविष्टं गुहाहितं गह्वरेष्ठं पुराणं। अध्यात्मयोगाधिगमेन दे
वं मत्वा धीरो हर्षशोकौ जहातीति तेनापि जीवप्राज्ञयोरभेद एवेह
विवक्षितः इति गम्यते। यत्प्रश्ननिमित्तां च प्रशंसां महतीं मृत्योः
प्रत्यपद्यत नचिकेताः यदि तं विहाय प्रशंसानंतरमन्यमेव प्रश्नमु
पक्षिपेदस्थान एव सा सर्वा प्रशंसा प्रसारिता स्यात्। तस्माद्येयं प्रेत

स० भा० वति। असंगश्च जन्ममरणयोः शरीरसंस्पर्शा छरीरस्य भवति न प प्र० च० पा
रमात्मनश्चरस्य। तथा स्वप्नांतं जागरितांतं चोभौ येनानुपश्यति। महां १ ४
तं विभुमात्मानं मत्वा धीरो न शोचतीति। स्वप्नजागरितदशो जी
वस्येव महत्त्वविभुत्व[illegible]मात्मानं मत्वा स्वप्नजागरितदशो जीवस्येव
५ त महत्त्वविभु[illegible]विशेषणस्य मननेन शोकविच्छेदं दर्शयन्नप्रा
ज्ञादन्यो जीव इति दर्शयति॥ प्राज्ञविज्ञानाद्धि शोकविच्छेद इति वे
दांतसिद्धांतः। तथा यदेवेह तदमुत्र यदमुत्र तदन्विह मृत्योः स मृ
त्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यतीति जीवप्राज्ञभेददृष्टिमपवद
ति। तथा जीवविषया [illegible] स्ति च नास्ति च प्रश्नस्यानंतरमन्यं वरं १६

तिविचिकित्साभिधानात् जीवश्च धर्मादिगोचरत्वान्नान्यत्र धर्मा
दिति प्रश्नमर्हति प्राज्ञस्तु धर्माद्यतीतत्वादन्यत्र धर्मादिति प्रश्न
मर्हति। प्रश्नच्छाया च न समाना लक्ष्यते। पूर्वस्यास्तित्वनास्तित्व-
विषयत्वादुत्तरस्य धर्माद्यतीतवस्तुविषयत्वात्तस्मात्प्रत्यभिज्ञाना
भावात्प्रश्नभेदेन पूर्वस्योत्तरत्राकर्षणमिति चेन्न। जीवप्राज्ञयो
रेकत्वाभ्युपगमाद्भवेत्प्रश्नभेदात्प्रश्नभेदो यद्यन्यो जीवः प्रा
ज्ञात्स्यात् न त्व न्यत्वमस्ति तत्त्वमसीत्यादिश्रुत्यन्तरेभ्यः। इह
चान्यत्र धर्मादित्यस्य प्रश्नस्य प्रतिवचनं न जायते म्रियते वा
विपश्चिदिति जन्ममरणप्रतिषेधेन प्रतिपाद्यमानं शरीरपर
मेश्वरयोरभेदं दर्शयति। सति हि प्रसंगे प्रतिषेधो भागी भ

॥

स॰ भा॰ त्र वरप्रदानव्यतिरेकेण प्रश्नं कंचिदकल्पयामो वाक्योपक्रमसा | प्र॰ च॰ पा
मर्थ्यात् वरप्रदानोपक्रमा हि मृत्युनचिकेतःसंवादरूपा वाक्यप्र | १ ४
वृत्तिरासमाप्तेः कठवल्लीनां लक्ष्यते मृत्युः किल नचिकेतसे पित्रा
प्रहिताय त्रीन्वरान्प्रददौ। नचिकेताः किल तेषां प्रथमेन वरेण
पितुः सौमनस्यं वव्रे। द्वितीयेनाग्निविद्यां तृतीयेनात्मविद्यां येयं प्रे
त इति वराणामेष वरस्तृतीय इति लिंगात् तत्र यद्यन्यत्र धर्मादित्य
न्योपमपूर्वः प्रश्न उत्थाप्यते ततो वरप्रदानव्यतिरेकेणापि प्र
श्नकल्पनाद्वाक्यं बाध्येत। ननु प्रष्टव्यभेदादपूर्वोयं प्रश्नो भवि
तुमर्हति पूर्वो हि प्रश्नो जीवविषयः येयं प्रेते मनुष्येस्तीति नास्ती

१६१

यं नैवं प्रधानविषयः प्रश्नोऽस्य पक्षत्वाद्यानुपन्यासनायत्त्वं तस्येत्यत्रा
हा। योपमास्य विषयः प्रश्नो येयं प्रेते विचिकित्सा मनुष्य इति किं स ए
वायमन्यत्र धर्मादन्यत्राधर्मादिति पुनरनुकृष्यते किं वा ततोऽन्यो
पमपूर्वः प्रश्न उत्थाप्यत इति किं वा तः स एवायं प्रश्नः पुनरनुकृष्यत इ
ति यद्युच्येत द्वयोरात्मविषययोः प्रश्नयोरेकतापत्तेरग्निविषयः आ
त्मविषयप्रश्न द्वावेव प्रश्नावित्यतो न वक्तव्यं त्रयाणां प्रश्नोपन्यासा
दिति। अथान्योपमपूर्वः प्रश्न उत्थाप्यत इत्युच्येत ततो यथैव वरप्र
दानव्यतिरेकेण प्रश्नकल्पनायामदोषः। एवं प्रश्नव्यतिरेकेणापि
प्रश्नानुपन्यासे कल्पनायामदोषः स्यादिति। अत्रोच्यते नैवं वयमि

स०भा० षयः प्रश्नः। येयं प्रेते विचिकित्सा मनुष्येऽस्तीत्येके नायमस्तीति चैके प्रं०च०भा
एतद्विद्यामनुशिष्टस्त्वयाहं वराणामेष वरः तृतीय इति जीवविष १ ४
यः। अन्यत्र धर्मादन्यत्राधर्मादन्यत्रास्मात्कृताकृतादन्यत्र भू
ताच्च भव्याच्च यत्तत्पश्यसि तद्वदेति परमात्मविषयः। अशितवचनमपि
लोकादिमग्निं तमुवाच तस्मै या इष्टका यावतीर्वा यथा वेत्यग्निवि
षयं। हंत त इदं प्रवक्ष्यामि गुह्यं ब्रह्म सनातनं। यथा च मरणं प्राप्या
त्मा भवति गौतम। योनिमन्ये प्रपद्यंते शरीरत्वाय देहिनः। स्था
णुमन्येऽनुसंयंति यथाकर्म यथाश्रुतमिति वा वह्निं जीवविष
यं। न जायते म्रियते वा विपश्चिदित्यादि बहुप्रपंचं परमात्मविष

स्यात इति सांख्यैरिष्यते। चेतनात्मविज्ञानाद्धि मृत्युमुखात्प्रमुच्य-
त इति तेषामभ्युपगमः। सर्वेषु च वेदान्तेषु प्राज्ञस्यैवात्मनोऽश-
ब्दादिधर्मत्वमभिलप्यते। तस्मान्न प्रधानस्यात्र ज्ञेयत्वमव्य-
क्तशब्दनिर्दिष्टत्वं च॥ ॥ त्रयाणामेव चैवमुपन्यासः प्रश्नश्च॥
इतश्च न प्रधानस्याव्यक्तशब्दवाच्यत्वं ज्ञेयत्वं वा। यस्मात्त्रयाणा-
मेव पदार्थानां अग्निजीवपरमात्मनां अस्मिन्ग्रंथे कठवल्लीषु
वरप्रदानसामर्थ्याद्वक्तव्यतयोपन्यासो दृश्यते। तद्विषय एव
च प्रश्नो नातोन्यस्य प्रश्न उपन्यासो वास्ति तत्र तावत्त्वमग्निं
स्वर्ग्यमध्येषि मृत्यो प्रब्रूहि तं श्रद्दधानाय मह्यमित्यग्निवि-

 शब्दादिहीनं प्रधानं महतः परं स्मृतौ निरूपितं तादृशमेव निर्वा
च्यत्वेन निर्दिष्टं। तस्मात्प्रधानमेवेदं तदव्यक्तशब्दनिर्दिष्ट
मित्यत्र ब्रूमो नेह प्रधानं निर्वाच्यत्वेन निर्दिष्टं। प्राज्ञो हीह परमा
त्मा निर्वाच्यत्वेन निर्दिष्ट इति गम्यते। कुतः प्रकरणात्। प्राज्ञस्य
हि प्रकरणं विततं वर्तते। पुरुषान्न परं किंचित्सा काष्ठा सा परा
गतिरित्यादिनिर्देशादेष सर्वेषु भूतेषु गूढोत्मा न प्रकाशत
इति दुर्ज्ञानत्ववचनेन तस्यैव ज्ञेयत्वाकांक्षणात् यच्छेद्वाङ्मनसी प्रा
ज्ञ इति च तद्ज्ञानायैव वागादिसंयमस्य विहितत्वान्मृत्युमुख
प्रमोक्षणफलत्वाच्च। न हि प्रधानमात्रं निर्वाच्यं मृत्युमुखात्प्रमु

त्वेनोच्यते।पदमात्रंच्यव्यक्तशब्दोनेहाव्यक्तंज्ञातव्यंउपासीतवेति
वाक्यमस्ति।नचानुपदिष्टंपदार्थज्ञानंपुरुषार्थमितिशक्यंप्रति
पत्तुं।तस्मादपिनाव्यक्तशब्देनप्रधानमभिधीयते।अस्माकंतु
रथरूपककॢप्तशरीराद्यनुसरणेनविष्णोरेवपरमंपदंदर्श
यितुमयमुपन्यासइत्यनवद्यं॥ ॥वदतीतिचेन्नप्राज्ञोहिप्रक
रणात्॥ ॥अत्राहसांख्योज्ञेयत्वावचनादित्यसिद्धं।कथंश्रूयते
ह्युत्तरत्राव्यक्तशब्दोदितस्यप्रधानस्यज्ञेयत्ववचनमशब्दमस्प
र्शमरूपमव्ययंतथारसंनित्यमगंधवच्चयत्।अनाद्यनंतंमहतः
परंध्रुवंनिचाय्यतन्मृत्युमुखात्प्रमुच्यतइतिअत्रहियादृशं

स०भा० तयाऽसर्वशोधकत्वादग्रहणमिति। यतो नैवेह शोधनं कस्यचिद्विध
धीयते। न चात्र शोधनविधायि किंचिदाख्यातमस्ति। अनंतरनि ब्र० अ० पा० १ ४
र्दिष्टत्वात् किं तद्विष्णोः परमं पदं इतीदं इहविवक्ष्यते। तथाह्यादम
स्मात्परमिदमस्मात्परमित्युक्त्वा पुरुषान्न परं किंचिदित्याह। स
र्वथाप्यानुमानिकनिराकरणोपपत्तेस्तथा नामास्तु न नः किं
चिच्छिद्यते।। ।। ज्ञेयत्वावचनाच्च।। ।। ज्ञेयत्वेन च सांख्यैः प्रधानं
स्मर्यति गुणपुरुषांतरज्ञानात्कैवल्यमिति वदद्भिर्न हि गुणस्वरू
पमज्ञात्वा गुणेभ्यः पुरुषस्यांतरं शक्यं ज्ञातुमिति क्वचिच्च विभू
तिविशेषप्राप्तये प्रधानं ज्ञेयमिति स्मरंति। न चेदमिहाव्यक्तं ज्ञेय १६४

हगृह्यते नपुनः स्थूलमपीति। आम्नातस्यार्थं प्रतिपत्तुं प्रभवामो
नाम्नातं पर्यनुयोक्तुं आम्नातं चाव्यक्तपदं सूक्ष्ममेव प्रतिपादयि
तुं शक्नोति नेतरत् व्यक्तत्वात्तस्येति चेन्नैकवाक्यताधीनत्वादर्थ
प्रतिपत्ते नहीमे पूर्वोत्तरे आम्नाते एकवाक्यतामनापद्य कंचिदर्थं प्र
तिपादयतः॥ प्रकृतहानाप्रकृतप्रक्रियाप्रसंगात् नचाकांक्षामंतरे
णैकवाक्यताप्राप्तिरस्ति। तत्राविशिष्टायां शरीरग्रहणस्याका
ङ्क्षायां। यथाकांक्षं संबंधेऽनभ्युपगम्यमाने एकवाक्यतैव
बाधिता भवति। कुतः आम्नातस्यार्थप्रतिपत्तिः नचैवं मंतव्यं दुः
र्बोधनत्वात्सूक्ष्मस्यैव शरीरस्येह ग्रहणं स्थूलस्य तु दृष्टत्वाभत्स

एवं गृहीतत्वात्परिशिष्टत्वाच्च शरीरस्य। अन्ये तु वर्णयंति
द्विविधं हि शरीरं स्थूलं सूक्ष्मं च। स्थूलं यदिदमुपलभ्यते सू
क्ष्मं च यदुत्तरत्र वक्ष्यते। तदंतरप्रतिपत्तौ रंहति संपरिष्वक्त इ
ति तच्चोभयमपि शरीरमविशेषात्पूर्वत्र रथत्वेन संकीर्तितमि
ह तु सूक्ष्ममव्यक्तशब्देन परिगृह्यते। सूक्ष्मस्याव्यक्तशब्दार्हत्वा
त् तदधीनत्वाच्च। बंधमोक्षव्यवहारस्य जीवात्तस्य परत्वम्। य
थार्थाधीनत्वादिंद्रियव्यापारस्येंद्रियेभ्यः परत्वमर्थानामिति।
तेषां त्वेतद्वक्तव्यं अविशेषेण शरीरद्वयस्य पूर्वत्र रथत्वेन संकीर्ति
तत्वात्समानयोः प्रकृतत्वपरिशिष्टत्वयोः कथं सूक्ष्ममेव शरीरमि

श्रुतेः छायास्मायेति सूचितं। मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु म
हेश्वरमिति मंत्रवर्णादव्यक्ता हि सा यातत्त्वान्यत्वनिरूपणास्या
शक्यत्वात्तदिदं महतः परमव्यक्तमित्युक्तमव्यक्तप्रभवत्वान्म
हतो यद्वा हैरण्यगर्भी बुद्धिर्महान्यदा तु जीवो महांस्तदाप्यव्यक्ता
धीनत्वाज्जीवभावस्य महतः परमव्यक्तमित्युक्तं अविद्याया
अव्यक्तमविद्यावत्त्वेन च जीवस्य सर्वः संव्यवहारः संततो वर्त्तते॥
तच्चाव्यक्तगतं महतः परत्वमभेदोपचारात्तद्विकारे शरीरे परि
कल्प्यते। सत्यपि शरीरवदिंद्रियादीनां तद्विकारत्वाविशेषे। श
रीरस्यैवाभेदोपचाराद्व्यक्तशब्देन ग्रहणमिंद्रियादीनां स्वश

वक्ष्या ३

स० गां० ष्टेनाभ्युपगच्छेम प्रसंजयेम तदा प्रधानकारणवादं। परमेश्वरा ब्र०चं०पा
धीना त्वियमस्माभिः प्रागवस्था जगतोऽभ्युपगम्यते। न स्वतंत्रा। सा १ ४
चावश्याऽभ्युपगंतव्या अर्थवती हि सा। नहि तया विना परमेश्वरस्य स्र
ष्टृत्वं सिध्यति। शक्तिरहितस्य प्रवृत्तेरनुपपत्तेः मुक्तानां च पुनर
नुत्पत्तिर्विद्यया तस्या बीजशक्तेर्दाहादविद्यात्मिका हि सा। बीज
शक्तिरव्यक्तशब्दनिर्देश्या परमेश्वराश्रया मायामयी महासुप्ति
र्यस्यां स्वरूपप्रतिबोधरहिताः शेरते। संसारिणो जीवाः सदव्य देत ३
क्तं क्वचिदाकाशशब्दनिर्दिष्टमेतस्मिन्नु खल्वक्षरे गार्ग्याकाश ओत
श्च प्रोतश्चेति श्रुतेः। क्वचिदक्षरशब्दोदितमक्षरात्परतः परः इति १६२

ब्दमर्हति। प्रकृतिशब्दश्चविकारे दृष्टः यथा गोभिः श्रीणीत मत्स
रमिति श्रुतिश्च तद्धेदं तर्ह्यव्याकृतमासीदितीदमेव व्याकृतं ना
मरूपविभिन्नं जगत्प्रागवस्थायां परित्यक्तव्याकृतनामरूपं
बीजशक्त्यवस्थं अव्यक्तशब्दयोग्यं दर्शयति।। ।।तदधीनत्वादर्थ
वत्।। ।।अत्राह। यदि जगदिदं अनभिव्यक्तनामरूपबीजात्मकं
प्रागवस्थमव्यक्तशब्दार्हमभ्युपगम्येत। तदात्मना च शरीरस्या
प्यव्यक्तशब्दार्हत्वं प्रतिज्ञायेत। स एव तर्हि प्रधानकारणवाद एवं
सत्यापद्येत। अस्यैव जगतः प्रागवस्थायाः प्रधानत्वेनाभ्युपगमा
दित्यत्रोच्यते। यदि वयं स्वतंत्रां कांचित्प्रागवस्थां जगतः कारणं

स्०भा० तं ब्रात्मानं शांत आत्मनि प्रकरणवति परस्मिन्पुरुषे परस्यां का ब्र० चं० पा १ ४
ष्ठायां प्रतिष्ठापयेदिति तदेवं पूर्वापरालोचनायां नास्त्यत्र पर
परिकल्पितस्य प्रधानस्यावकाशः॥ ॥सूक्ष्मं तु तदर्हत्वात्॥
उक्तमेतत्प्रकरणपरिशेषाभ्यां शरीरमव्यक्तशब्दं न प्रधानमिति
इदमिदानीमाशंक्यते। कथमव्यक्तशब्दार्हत्वं शरीरस्य यावता
स्थूलत्वात्स्पष्टतरमिदं शरीरं व्यक्तशब्दार्हमस्पष्टवचनस्त्वव्य
क्तशब्द इति। अत उत्तरमुच्यते। सूक्ष्मं त्विह कारणात्मना शरीरं वि १६१
वक्ष्यते। सूक्ष्मस्याव्यक्तशब्दार्हत्वात् यद्यपि स्थूलमिदं शरीरं
न स्वयमव्यक्तशब्दमर्हति। तस्य त्वारंभकं भूतसूक्ष्ममव्यक्तश

ऐष सर्वेषु भूतेषु गूढोत्मा न प्रकाशते। दृश्यते त्वग्र्यां(या) बुध्या
सूक्ष्मया सूक्ष्मदर्शिभिरिति वैष्णवस्य परमपदस्य दुर्गमत्व रव
मुक्त्वा तदवगमार्थं योगं दर्शयति। यच्छेद्वाङ्मनसी प्राज्ञस्तद्य
च्छेज्ज्ञान आत्मनि। ज्ञानमात्मनि महति नियच्छेत्तद्यच्छेच्छांत
आत्मनीति। एतद्दुर्लभं भवति। तीयं मनसि संयच्छेद्वागादि बाह्ये
न्द्रियव्यापारमुत्सृज्य मनोमात्रेणावतिष्ठेत्। मनोपि विषय
विकल्पाभिमुखं विकल्पदोषदर्शनेन ज्ञानशब्दोदितायां
बुद्धावध्यवसायस्वभावायां धारयेत्तामपि बुद्धिं महत्या
त्म नि सोकृपर्ग्यायां वा बुद्धौ सूक्ष्मतापादनेन नियच्छे महां

वि

स॰भा॰ तीस्य चाहि रूपमिहोपादिश्यते। तस्याश्चाप्यस्यादीयास्यो बुद्धिभ्यः प प्र॰ च॰ पा॰ १ ४

रत्वोपपत्तेः। एतस्मिंस्तु पक्षे परमात्मविषयेणैव परेणपुरुषग्रह

णेन रथिन आत्मनो ग्रहणं द्रष्टव्यं। परमार्थतः परमात्मविज्ञाना

त्मनोर्भेदाभावात्तदेवं शरीरमेवैकं परिशिष्यते। इतराणीन्द्रियादी

नि प्रकृतान्येव परमपदादिदर्शयिषया समनुक्रामन् परिशिष्य

माणेनेहाव्यक्तशब्देन परिशिष्यमाणं प्रकृतं शरीरं दर्शय

तीति गम्यते। शरीरेंद्रियमनोबुद्धिविषयवेदनासंयुक्तस्य ह्य

विद्यावतो भोक्तुः शरीरादीनां रथादिरूपकल्पनया संसारमो

क्षगतिनिरूपणेन प्रत्यगात्मब्रह्मावगतिरिह विवक्षिता तथा

मनसः परत्वं मनो सूक्ष्मत्वात् विषयेंद्रियव्यवहारस्य। मनसस्तु
परा बुद्धिः बुद्धिं ह्यारुह्य भोग्यजातं भोक्तारमुपसर्पति बुद्धेरात्मा
महान्परोपः स आत्मानं रथिनं विद्धीति रथित्वेनोपक्षिप्त आत्मश
ब्दात्। भोक्तुश्च भोगोपकरणात् परत्वोपपत्ते र्महत्वं चास्य स्वामित्वा
त् उपपन्नमथवा मनो महान्मति र्ब्रह्मा पू र्बुद्धिः ख्याति रीश्वरः॥
प्रज्ञा संवित्चितिश्चैवं स्मृतिश्च परिपठ्यते इति स्मृतेः। यो ब्रह्मा
णं विधोदधाति पूर्वं यो वै वेदांश्च प्रहिणोति तस्मा इति च श्रुते र्याप्र
थमजस्य हिरण्यगर्भस्य बुद्धिः सा सर्वासां बुद्धीनां परा प्रतिष्ठा
सेह महानात्मेत्युच्यते। सा च पूर्वत्र बुद्धिग्रहणेनैव गृहीता स

क०भा० रमात्मेन मध्वनः पारं विष्णोः परमं पदं दर्शयति। इंद्रियेभ्यः परा प्र०च०भा
ह्यर्था अर्थेभ्यश्च परं मनः। मनसस्तु परा बुद्धिर्बुद्धेरात्मा महान्प १ ४
रः। महतः परमव्यक्तं अव्यक्तात्पुरुषः परः। पुरुषान्नपरं किंचित्सा
काष्ठा सा परा गतिरिति। तत्र य एवेंद्रियाद्यः पूर्वस्यां रथरूपक
ल्पनायां अश्वादिभावेन प्रकृतास्त एवेह परिगृह्यंते। प्रकृत
हाना प्रकृत प्रक्रियापरिहाराय। तत्रेंद्रियमनोबुद्धयः स्तावत्
पूर्वत्रेह च समानशब्दा एव। अर्थाः। ये शब्दादयो विषया इंद्रि
यहयगोचरत्वेन निर्दिष्टास्तेषां चेंद्रियेभ्यः परत्वं इंद्रियाणां ग्र
हत्वं विषयाणामतिग्रहत्वमिति श्रुति प्रसिद्धेर्विषयेभ्यश्च १५८

स्तगृहीतेः।शरीरं ह्यत्र रथरूपकविन्यस्तमव्यक्तशब्देन परिगृ
ह्यते। कुतः प्रकरणात् परिशेषाच्च तथा ह्यनंतरातीते ग्रंथ आ
त्मशरीरादीनां रथिरथादिरूपकक्लृप्तिं दर्शयति। आत्मानं रथि
नं विद्धि शरीरं रथमेव तु। बुद्धिं तु सारथिं विद्धि मनः प्रग्रहमे
व च॥ इंद्रियाणि हयानाहुर्विषयांस्तेषु गोचरान्। आत्मेंद्रियम
वैतन्यंप्रतिष्ठि. नोयुक्तं भोक्तेत्याहुर्मनीषिण इति। तैश्चेंद्रियादिभिरसंयतैः सं
सारमधिगच्छति। संयतैश्चाध्वनः पारं विष्णोः परमं पदमाप्नो
ति। इति दर्शयित्वा किं तदध्वनः पारं विष्णोः परमं पदमित्य
स्यामाकांक्षायां तेभ्य एव प्रकृतेभ्यः इंद्रियादिभ्यः परत्वेन प

सं० भा० रकाठकं वाक्यं स्मृतिप्रसिद्धयोर्महदव्यक्तयोरस्तित्वपरं । नचात्र ब्र० सू० पा० १ ४
यादृशं स्मृतिप्रसिद्धं स्वतंत्रं कारणं त्रिगुणं प्रधानं तादृशं प्रत्यभि
ज्ञायते । शब्दमात्रं ह्यत्राव्यक्तमिति प्रत्यभिज्ञायते सच शब्दो नव्यक्तम
व्यक्तमिति यौगिकत्वादन्यस्मिन्नपि सूक्ष्मे दुर्लक्ष्ये च प्रयुज्यते न
चायं कस्मिंश्चिद्रूढो या तु प्रधानवादिनां रूढिः सा तेषामेव पारिभा
षिकी सती न वेदार्थनिरूपणे कारणभावं प्रतिपद्यते । नच क्रममा
त्रसामान्यात्समानार्थप्रतिपत्तिर्भवत्यसति तद्रूपप्रत्यभिज्ञाने न ह्य
श्वस्थाने गां पश्यन्नश्वोऽयमित्यमूढोऽध्यवस्यति । प्रकरणनिरूप १५८
णायां चात्र न परपरिकल्पितं प्रधानं प्रतीयते । शरीररूपकविन्य

ष्टं ब्रह्म जगतः कारणमिति प्रतिपादितमप्याकुलीभवेद तस्ते
षां अन्यपरत्वं दर्शयितुं परः संदर्भः प्रवर्त्तते। आनुमानिकमप्य
नुमाननिरूपितं प्रधानमप्येकेषां शाखिनां शब्दवदुपलभ्यते।
काठके हि पठ्यते। महतः परमव्यक्तमव्यक्तात्पुरुषः पर इति। तत्र
यएव यन्नामानो यत्क्रमाश्च। महदव्यक्तपुरुषाः स्मृतिसिद्धास्त
एवेह प्रत्यभिज्ञायंते। तत्राव्यक्तमिति स्मृतिप्रसिद्धेः। शब्दादिही
नत्वाद्व्यक्तमव्यक्तमिति व्युत्पत्तिसंभवात्। स्मृतिप्रसिद्धं प्रधा
नमभिधायते तस्य शब्दवत्वादशब्दवत्वमनुपपन्नं तदेव च ज
गतः कारणं श्रुतिस्मृतिन्यायप्रसिद्धिभ्य इति चेन्नैतदेवं नत्वेत
अंतः

स० भा० दर्शयिष्यति च ॥ ७ ॥ ब्रह्मजिज्ञासां प्रतिज्ञाय ब्रह्मणो लक्षणमुक्तं । ज ब्र० सू० भा०
न्माद्यस्य यत इति । तल्लक्षणं प्रधानस्यापि समानमित्याशंक्य तद १ ४
शब्दत्वेन निराकृतमीक्षतेर्नाशब्दमिति गतिसामान्यं च वेदांत
वाक्यानां ब्रह्मकारणवादं प्रति विद्यते । न प्रधानकारणवादं प्रती
ति प्रपंचितं गतेन ग्रंथेन इदं त्विदानीमवशिष्टमाशंक्यते यदुक्तं
प्रधानस्याशब्दत्वं तदसिद्धं कासुचिच्छाखासु प्रधानसमर्पणा
भासानां शब्दानां श्रूयमाणत्वादतः प्रधानस्य कारणत्वं वेदसिद्धमे
व महद्भिः परमर्षिभिः कपिलप्रभृतिभिः परिगृहीतमिति प्रस
ज्यते । तद्यावत्तेषां शब्दानां अन्यपरत्वं न प्रतिपाद्यते तावत्सर्वं १५९

इतश्चासंसारिस्वरूपप्रतिपादनपरमेवेतद्वाक्यमित्यवगंतव्यं।
यदस्मिन्वाक्ये पत्यादयः शब्दा असंसारिस्वरूपप्रतिपादनपराः
संसारिस्वभावप्रतिषेधनाश्च भवंति। सर्वस्य वशी सर्वस्येशा
नः सर्वस्याधिपतिः इत्येवंजातीयकाः असंसारिस्वभावप्र
ना तिपादनाः सनसाधुँकर्मणा भूयान्नो एवासाधुना कनीयानित्येवं
जातीयकाः संसारिस्वभावप्रतिषेधनपराः तस्मादसंसारिपरमे
श्वर इहोक्त इत्यवगम्यते॥ ॥ इतिश्रीशारीरकमीमांसाभाष्ये शं
करभगवत्पादकृतौ प्रथमस्याध्यायस्य ततीयः पादः समाप्तः॥
आनुमानिकमप्येकेषामितिचेन्न शरीररूपकविन्यस्तगृहीते